๑-๓

อภิธัมมัตถสังคหะ
(ภาษาไทยล้วน)

สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก
วัดวิหารธรรม ต.โสมเยี่ยม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

e-Books-68

อภิธัมมัตถสังคหะ

(ภาษาไทย)

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

คันถารัมภกถา

[๑] ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) ขอน้อมน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ไม่มีผู้เปรียบปาน พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่พระอริยสงฆ์แล้ว จักรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

จตุปรมัตถธรรม

[๒] ว่าโดยประการทั้งปวง เนื้อความที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ โดยปรมัตถ์ ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

๑. ปฐมปริจเฉท

จิตตสังคหวิภาค

ภูมิเภทจิต

[๓] ในปรมมัตถธรรมทั้ง ๔ นั้น ประการแรก จิตมี ๔ ประเภทคือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรรจิต และโลกุตตรจิต

อกุศลจิต

[๔] บรรดาจิตที่เป็นในภูมิ ๔ นั้น กามาวจรจิตเป็นอย่างไร ? คือ จิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิดสหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดสหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิดสหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดสหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง ทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่าจิตที่สหรคตด้วยโลภะ

[๕] จิตที่ประกอบด้วยปฏิฆะ สหรคตด้วยโทมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง ทั้ง ๒ ดวงเหล่านี้ชื่อว่าจิตที่สหรคตด้วยโทสะ

[๖] จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา จิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา ทั้ง ๒ ดวงเหล่านี้ชื่อว่าจิตที่สหรคตด้วยโมหะมีจำนวน ๒ ดวง

[๗] ว่าโดยประการทั้งปวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง จบบริบูรณ์แล้ว ด้วยประการฉะนี้

[๘] อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ และโมหมูลจิต ๒

อเหตุกจิต

[๙] จักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต ฆานวิญญาณจิต ชิวหาวิญญาณจิต สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา กายวิญญาณจิต สหรคตด้วยทุกขเวทนา สัมปฏิจฉนจิต และสันตีรณจิต สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา ทั้ง ๗ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า จิตที่เป็นผลของอกุศล

[๑๐] จักขุวิญญาณจิต โสตวิญญาณจิต ฆานวิญญาณจิต และชิวหาวิญญาณจิต สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา กายวิญญาณจิต สหรคตด้วยสุขเวทนา สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา และสันตีรณจิต สหรคตด้วยโสมนัสสเวทนา ทั้ง ๘ ดวง เหล่านี้ชื่อว่า จิตที่เป็นผลของกุศล

[๑๑] ปัญจทวาราวัชชนจิต กับมโนทวาราวัชชนจิต สหรคตด้วยอุเปกขาเวทนา และหสิตุปปาทจิต สหรคตด้วยโสมนัสสเวทนา ทั้ง ๓ ดวงเหล่านี้ชื่อว่าจิตที่เป็นอเหตุกกิริยา

[๑๒] ว่าโดยประการทั้งปวง อเหตุกจิต มี ๑๘ ดวงจบบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้

[๑๓] อเหตุกจิต ๑๘ ดวงคือ อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ กิริยาจิต ๓

อเหตุกกิริยาจิต ๓

โสภนจิต

[๑๔] พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกจิตที่พ้นจากอกุศลเหตุ ว่า โสภนจิตโดยสังเขปมี ๕๙ ดวง โดยพิสดาร มี ๙๑ ดวง

กามาวจรโสภนจิต

[๑๕] จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยอุเบปขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง ทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่ากามาวจรกุศลจิต

[๑๖] จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวง

หนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง ทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่ากามาวจรสเหตุกวิบากจิต

[๑๗] จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง จิตที่ประกอบด้วยญาณ สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง มีสังขารกระตุ้นเตือนดวงหนึ่ง ทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ชื่อว่ากามาวจรสเหตุกกิริยาจิต

[๑๘] ว่าโดยประการทั้งปวง กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิบากจิต กามาวจรกิริยาจิตที่เป็นสเหตุก รวม ๒๔ ดวง จบบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้

[๑๙] บัณฑิตพึงทราบว่า สเหตุกกามาวจรกุศล วิบาก และกิริยา มี ๒๔ โดยประเภทแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร

[๒๐] ว่าโดยประการทั้งปวง กามจิตมีจำนวน ๕๔ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ อกุศลและกามาวจรกุศล ๒๐ และกามาวจรกิริยาจิต ๑๑

รูปาวจรจิต

[๒๑] ปฐมฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา ทุติยฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา และปัญจมฌานกุศลจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา ทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ชื่อว่ารูปาวจรกุศลจิต

[๒๒] ปฐมฌานวิปากจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา ทุติยฌานวิปากจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานวิปากจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานวิปากจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา และปัญจมฌานวิปากจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา ทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ชื่อว่ารูปาวจรวิปากจิต

[๒๓] ปฐมฌานกิริยาจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา ทุติยฌานกิริยาจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานกิริยาจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานกิริยาจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา และปัญจมฌานกิริยาจิตประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา ทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ชื่อว่ารูปาวจรกิริยาจิต

[๒๔] ว่าโดยประการทั้งปวง รูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรวิบากจิต รูปาวจรกิริยาจิต มี ๒๔ ดวง

จบบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้

[๒๕] รูปาวจรจิตนั้น มีจำนวน ๑๕ โดยประเภทแห่งองค์ฌาน ๕ และโดยประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

อรูปาวจรจิต

[๒๖] อากาสานัญญจายตนกุศลจิต วิญญาญาณัญจายตนกุศลจิต อากิญ-จัญญายตนกุศลจิต และเนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต

[๒๗] อากาสานัญญจายตนวิปากจิต วิญญาญาณัญจายตนวิปากจิต อากิญ-จัญญายตนวิปากจิต และเนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า อรูปาวจรวิบากจิต

[๒๘] อากาสานัญญจายตนกิริยาจิต วิญญาญาณัญจายตนกิริยาจิต อากิญ-จัญญายตนกิริยาจิต และเนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า อรูปาวจรกิริยาจิต

[๒๙] ว่าโดยประการทั้งปวง อรูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรวิบากจิต อรูปาวจรกิริยาจิต รวม ๑๒ ดวง จบบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้

[๓๐] อรูปาวจรจิต มี ๔ โดยประเภทแห่งอารมณ์ อรูปาวจรจิต ๔ นั้นเอง จัดเป็น ๑๒ ดวง โดยประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

โลกุตตรจิต

[๓๑] โสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ ชื่อโลกุตตรกุศลจิต

[๓๒] โสดาปัตติผลจิต สกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต อรหัตตผลจิต ทั้ง ๔ ดวงเหล่านี้ ชื่อโลกุตตรผลจิต

[๓๓] ว่าโดยประการทั้งปวง โลกุตตรกุศลจิต และโลกุตตรวิปากจิต รวม ๘ ดวง จบบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้

[๓๔] บัณฑิตพึงทราบโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง โดยประเภทแห่งมรรคจิต โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง เพราะเป็นผลจิต จึงรวมเป็นโลกุตตรจิต ๘ ดวง

จิตตคณนสังคหะ

[๓๕] อกุศลจิต ๑๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวงเท่านั้น และกิริยาจิต ๒๐ ดวง

[๓๖] กามาวจรจิต ๕๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง และโลกุตตรจิต ๘

[๓๗] ก็ บัณฑิตผู้มีปัญญาผ่องใส ย่อมจำแนกจิต โดยสังเขปได้ ๘๙ ดวง โดยพิสดารได้ ๑๒๑ ดวง ด้วยประการอย่างนี้

วิตถารคณนะ

[๓๘] ถามว่า จิต ๘๙ จำแนกเป็น ๑๒๑ ได้อย่างไร ? คือ จำแนกโสดาปัตติมรรคจิตออกเป็น ๕ ดวงคือ ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา ตติยฌานโสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุขและเอกัคคตา จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุขและเอกัคคตา ปัญจมฌานโสดาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา

[๓๙] อนึ่ง สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค ก็มีจำนวนเท่าๆ กับโสดาปัตติมรรคนั่นเอง จึงรวมเป็นมรรคจิต ๒๐

[๔๐] อนึ่งผลจิตก็มีจำนวนเท่าๆ กับมรรคจิตนั่นแหละ ฉะนั้นจึงรวมเป็น โลกุตตรจิต ๔๐ ถ้วน

[๔๑] โลกุตตรจิตที่กล่าวมาแล้ว แต่ละดวงจำแนกโดยองค์ฌานแล้ว ย่อมได้ดวงละ ๕ ฉะนั้นจึงรวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐

[๔๒] และรูปาวจรฌานท่านนับโดยประการใด โลกุตตรจิต ท่านก็นับโดยประเภท แห่งปฐมฌานเป็นต้น ฉันนั้น ส่วนอรูปาวจรจิตจัดเข้าในปัญจมฌาน เพราฉะนั้น ปฐมฌานจิตเป็นต้นแต่ละฌานจึงนับได้ ๑๑ ดวง ส่วนปัญจมฌาน มี ๒๓ ดวง

[๔๓] นับโดยพิสดาร กุศลจิต ๓๗ ดวง วิปากจิต ๕๒ ดวง และกิริยาจิต ๒๑ ดวง บัณฑิตพึงทราบจิตโดยพิสดารมี ๑๒๑ ดวง

จบปริจเฉทที่ ๑ ชื่อจิตตสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๒. ทุติยปริจเฉท
เจตสิกสังคหวิภาค

สัมปโยคลักษณะ

[๑] บัณฑิตพึงทราบเจตสิกธรรม ๕๒ ประการซึ่งเป็นเจโตยุตตลักษณะ คือ เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต และมีที่อาศัยอันเดียวกันกับจิต

อัญญสมานเจตสิก

[๒] เจตสิกทั้ง ๕๒ ดวงนั้น ได้แก่อะไรบ้าง ? เจตสิก ๗ ดวงเหล่านี้ คือ ผัสสะ (สภาวธรรมที่กระทบอารมณ์) เวทนา (สภาวธรรมที่เสวยอารมณ์) สัญญา (สภาวธรรมที่จำอารมณ์) เจตนา (สภาวธรรมที่กระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมในอารมณ์) เอกัคคตา (สภาวธรรมที่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว) ชีวิตินทรีย์ (สภาวธรรมที่รักษาสัมปยุตตธรรม) มนสิการ (สภาวธรรมที่มุ่งและนำสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์) ชื่อว่า สัพพสาธารณเจตสิก

[๓] เจตสิก ๖ ดวง เหล่านี้คือ วิตก (สภาวธรรมที่ยกสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์) วิจาร (สภาวธรรมที่เคล้าคลึงอารมณ์) อธิโมกข์ (สภาวธรรมที่ตัดสินอารมณ์) วิริยะ (สภาวธรรมที่มีความพยายามในอารมณ์) ปีติ (สภาวธรรมที่อิ่มใจในอารมณ์) และฉันทะ (สภาวธรรมที่ปรารถนาอารมณ์) ชื่อปกิณณกเจตสิก

[๔] บัณฑิตพึงทราบเจตสิก ๑๓ ดวงเหล่านี้ ชื่ออัญญสมานาเจตสิก

อกุศลเจตสิก

[๕] เจตสิก ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ (สภาวธรรมที่หลงในอารมณ์) อหิริกะ (สภาวธรรมที่ไม่ระอายต่อบาปทุจริต) อโนตตัปปะ (สภาวธรรมที่ไม่เกรงกลัวต่อผลของบาปทุจริต) อุทธัจจะ (สภาวธรรมที่ฟุ้งซ่านในอารมณ์) โลภะ (สภาวธรรมที่อยากได้และติดอยู่ในอารมณ์) ทิฏฐิ (สภาวธรรมที่เห็นผิดในอารมณ์) มานะ (สภาวธรรมที่ถือตนในอารมณ์) โทสะ (สภาวธรรมที่ประทุษร้ายในอารมณ์) อิสสา (สภาวธรรมที่ริษยาในคุณความดีของผู้อื่น) มัจฉริยะ (สภาวธรรมที่ตระหนี่คุณความดีของตน) กุกกุจจะ (สภาวธรรมที่รำคาญใจในอารมณ์) ถีนะ (สภาวธรรมที่หดหู่ในอารมณ์) มิทธะ (สภาวธรรมที่เซื่องซึมในอารมณ์) และวิจิกิจฉา (สภาวธรรมที่สงสัยในพระรัตนตรัยเป็นต้น) ชื่อว่า อกุศลเจตสิก

โสภนเจตนิก

[๖] เจตสิก ๑๙ ดวงเหล่านี้คือ สัทธา (สภาวธรรมที่น้อมใจเชื่อในพระรัตนตรัยเป็นต้น) สติ (สภาวธรรมที่ระลึกได้) หิริ (สภาวธรรมที่ระอายต่อบาปทุจริต) โอตตัปปะ (สภาวธรรม

ที่เกรงกลัวผลของบาปทุจริต) อโลภะ (สภาวธรรมที่ไม่อยากได้และติดอยู่ในอารมณ์) อโทสะ (สภาวธรรมที่ไม่ประทุษร้ายในอารมณ์) ตัตรมัชฌัตตตา (สภาวธรรมที่วางตนเป็นกลางในอารมณ์) กายปัสสัทธิ (สภาวธรรมที่เป็นความสงบของเจตสิกขนธ์ ๓) จิตตปัสสัทธิ (สภาวธรรมที่เป็นความสงบของจิต) กายลหุตา (สภาวธรรมที่เป็นความเบาของเจตสิกขันธ์ ๓) จิตตลหุตา (สภาวธรรมที่เป็นความเบาของจิต) กายมุทุตา (สภาวธรรมที่เป็นความอ่อนของเจตสิกขันธ์ ๓) จิตตลหุตา (สภาวธรรมที่เป็นความอ่อนของจิต) กายกัมมัญญตา (สภาวธรรมที่เป็นความควรแก่การงานของเจตสิกขันธ์ ๓) จิตตกัมมัญญตา (สภาวธรรมที่เป็นความควรแก่การงานของจิต) กายปาคุญญตา (สภาวธรรมที่เป็นความคล่องแคล่วของเจตสิกขันธ์ ๓) จิตตปาคุญญตา (สภาวธรรมที่เป็นความคล่องแคล่วของจิต) กายุชุกกตา (สภาวธรรมที่เป็นความตรงแห่งเจตสิกขันธ์ ๓) จิตตุชุกตา (สภาวธรรมที่เป็นความตรงแห่งจิต) ชื่อว่า โสภณสาธารณเจตสิก

[๗] เจตสิก ๓ ดวงคือ สัมมาวาจา (สภาวธรรมที่เว้นจากวจีทุจริต ๔ ซึ่งไม่เกียวกับการงานที่เป็นอาชีพ) สัมมากัมมันตะ (สภาวธรรมที่เว้นจากกายทุจริต ๓ ที่ไม่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีพ) สัมมาอาชีวะ (สภาวธรรมที่เว้นจากมิจฉาอาชีวะซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีพ ชื่อว่า วิรตีเจตสิก

[๘] เจตสิก ๒ ดวง คือ กรุณา (สภาวธรรมที่มีทุกขิตสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์) มุทิตา (สภาวธรรมที่มีสุขิตสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์) ชื่ออัปปมัญญาเจตสิก พร้อมทั้งปัญญินทรีย์ (สภาวธรรมที่รู้แจ้งตามเป็นจริง) รวมทั้งหมดเป็นเจตสิก ๒๕ ดวง บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า โสภนเจตสิก

[๙] อนึ่งด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้ ท่านกล่าวเจตสิกไว้ ๕๒ ดวง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

สัมปโยคนัย

[๑๐] เบื้องหน้าจากนี้ไป ข้าพเจ้าจะแสดงการประกอบเจตสิกเหล่านั้น กับจิตอันเป็นที่อาศัยเกิด(ของเจตสิก) แต่ละดวงตามแต่ที่ประกอบได้

[๑๑] สัพพจิตตสาธารณาเจตสิก ๗ ดวงประกอบกับจิตได้ทั้งหมด ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง ประกอบกับจิตได้ตามสมควร อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง ประกอบได้เฉพาะกับอกุศลจิตเท่านั้น โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ประกอบได้เฉพาะกับโสภณจิตเท่านั้น

อัญญสมานเจตสิกสัมปโยคนัย

[๑๒] เจตสิก ๗ ดวงที่ทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมเกิดได้ในจิตอันเป็นที่เกิด(ของเจตสิก) ๘๙ ดวงทั้งหมดก่อน

[๑๓] แต่ในบรรดาปกิณณกเจตสิก อันดับแรก วิตกเจตสิกประกอบกับจิตได้ ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และปฐมฌาจิต ๑๑

[๑๔] ส่วนวิจารเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๖๖ คือ กามาวจรจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑

[๑๕] อธิโมกขเจตสิก ประกอบกับจิต(ได้ ๑๑๐ ดวง) ที่เว้นจากทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

[๑๖] วิริยเจตสิก ประกอบกับจิต(ได้ ๑๐๕ ดวง) ที่เว้นจากปัญจทวาราวัชชนจิตต ๑ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง สันตีรณจิต ๓ ดวง

[๑๗] ปีติเจตสิกประกอบไม่ได้กับเจตสิก ๗๐ ดวง คืออุเบกขาโลภมูลจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ อุเปกขาอเหตุกจิต ๑๔ กายวิญญาณจิต ๒ อุเบกขากามาวจรโสภณจิต ๑๒ จิตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจมฌานจิต ๒๓

[๑๘] ฉันทเจตสิกประกอบไม่กับจิต ๒๐ ดวง คือ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘

[๑๙] จิตอันเป็นที่อาศัยเกิด(ของเจตสิก)เหล่านั้น ที่เว้นจากปกิณณกเจตสิกมี ๖๖ ดวง ๕๕ ดวง ๑๑ ดวง ๑๖ ดวง ๗๐ ดวง และ ๒๐ ดวงตามลำดับ

ส่วนจิตอันเป็นไปพร้อมกับปกิณณกเจตสิก ๕๕ ดวง ๖๖ ดวง ๗๘ ดวง ๗๓ ดวง ๕๐ ดวง และ ๖๙ ดวง ตามลำดับ

อกุศลเจตสิกสัมปโยคนัย

[๒๐] อนึ่ง บรรดาอกุศลเจตสิก เจตสิก ๔ ดวงเหล่านี้ คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ และอุทธัจจะ ชื่อว่า สัพพากุศลโยคีเจตสิก ย่อมประกอบเฉพาะในอหุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น

[๒๑] โลภเจตสิก ประกอบได้กับโลภมูลจิต ๘ ดวง

[๒๒] ทิฏฐิเจตสิก ประกอบได้กับทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ ดวง

[๒๓] มานเจตสิก ประกอบได้กับทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ ดวง

[๒๔] เจตสิก ๔ ดวง คือ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ประกอบได้กับปฏิฆสัมปยุตตจิต ๒ ดวง

[๒๕] ถีนเจตสิก และมิทธเจตสิก ประกอบกับอกุศลสสังขาริกจิต ๕ ดวง

[๒๖] วิจิกิจฉาเจตสิกประกอบกับวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิตเท่านั้น

[๒๗] อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง จัดเป็น ๕ นัย คือ เจตสิก ๔ ดวง ประกอบกับอกุศลจิตทั้งหมด เจตสิก ๓ ดวง ประกอบได้เฉพาะกับโลภมูลจิต เจตสิก ๔ ดวง ประกอบได้เฉพาะกับโทสมูลจิต เจตสิก ๒ ดวง ประกอบได้เฉพาะกับอกุศลสสังขาริกจิต วิจิกิจฉาเจตสิกประกอบกับวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิตเท่านั้น

โสภณเจตสิกสัมปโยคนัย

[๒๘] อนึ่งบรรดาโสภณเจตสิก อันดับแรก โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง ประกอบได้กับโสภณจิต ๕๙ ดวงทั้งหมด

[๒๙] ส่วนวิรตีเจตสิก ๓ ดวง ย่อมประกอบแน่นอนพร้อมเพรียงกันกับโลกุตตรจิต ๘ โดยประการทั้งปวง แต่บรรดาโลกียจิต วิรตีเจตสิก ย่อมประกอบกับกามาวจรกุศลจิตเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้นและไม่ประกอบพร้อมกัน

[๓๐] ส่วนอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ย่อมแยกกันประกอบและประกอบเฉพาะบางคราวเท่านั้น ในจิต ๒๘ ดวง คือ มหัคคตจิต ๑๒ ดวงเว้นปัญจมฌานจิต ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และในกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง อนึ่ง ในจิต ๒๘ ดวงที่ประกอบกับอัปปมัญญาเจตสิกนี้อาจารย์บางท่านย่อมกล่าวว่ากรุณาและมุทิตาไม่ประกอบกับจิตที่เป็นอุเบกขา

[๓๑] อนึ่ง ปัญญาเจตสิกย่อมถึงการประกอบกับจิต ๔๗ ดวง คือกามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง มหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ๓๕ ดวงทั้งหมด

[๓๒] เจตสิก ๑๙ ดวงประกอบกับจจิต ๕๙ ดวง เจตสิก ๓ ดวง ประกอบกับจิต ๑๖ ดวง เจตสิก ๒ ดวง ประกอบกับจิต ๒๘ ดวง ปัญญาเจตสิก ท่านแสดงไว้ในจิต ๔๗ ดวง โสภณเจตสิกประกอบกับโสภณจิต ๔ นัยเท่านั้น

[๓๓] อิสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจจเจตสิก วิรตีเจตสิก และกรุณาเจตสิก เป็นต้น ย่อมแยกๆ กันประกอบ และย่อมประกอบในกาลบางคราวเท่านั้น ส่วนมานเจตสิก ย่อมประกอบได้ในกาลบางคราว และถีนมิทธเจตสิกย่อมประกอบพร้อมกันในกาลบางคราว

[๓๔] ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วข้างต้น เจตสิกที่เหลือ จัดเป็นนิยตโยคีเจตสิก บัดนี้ข้าพเจ้าจักกล่าวสังคหนัยแห่งเจตสิกเหล่านั้นตามแต่จะประกอบได้

สังคหนัย

[๓๕] ในเจตสิกเหล่านั้น มีสังคหนัย ๕ นัยโดยการประกอบตามสมควรคือ เจตสิก ๓๕ ดวง ประกอบได้กับมหัคตจิต เจตสิก ๓๘ ดวงประกอบได้กับกามาวจรโสภณจิต เจตสิก ๒๗ ดวง ประกอบได้กับอกุศลจิต เจตสิก ๑๒ ดวง ประกอบได้กับอเหตุกจิต

โลกุตตรจิตตสังคหนัย

[๓๖] เจตสิกย่อมถึงการประกอบกับจิตได้อย่างไร ? เบื้องแรกในโลกุตตรจิต เจตสิก ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๓ ดวง เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในปฐมฌานิกจิต ๘ ดวง เหมือนกับที่กล่าวมานี้ เจตสิกเหล่านั้น เว้นวิตกเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในทุติยฌานิกจิต ๘ ดวง เจตสิกเหล่านั้น เว้น

วิตกเจตสิกและวิจารเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในตติยฌานิกจิต ๘ ดวง เจตสิกเหล่านั้น เว้นวิตกเจตสิก วิจารเจตสิก และปีติเจตสิกย่อมถึงการนับเข้าในตติยฌานิกจิต ๘ ดวง เจตสิกเหล่านั้นนั่นแหละที่สหรคตกับอุเบกขาเตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในรูปวจรปัญจมฌาน ๑๑ ดวง โดยประการที่กล่าวมานี้ ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง จึงมี สังคหนะย ๕ นัย โดยการจำแนกด้วยฌาน ๕ โดยประการทั้งปวง

[๓๗] เจตสิกทั้งหลายที่ประกอบกับโลกุตตรจิต ๕ นัย อย่างนี้คือ เจตสิก ๓๖ ดวง เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓๓ ดวง และเจตสิก ๓๓ ดวงตามลำดับ

มหัคคตจิตสังคหนัย

[๓๘] ส่วนในมหัคคตจิตทั้งหลาย เจตสิก ๓๕ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๒ ดวง เว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในปฐมฌานิกจิต ๓ ดวงก่อน อนึ่งในปฐมฌานิกจิตนี้ บัณฑิตพึงประกอบกรุณาเจตสิกและมุทิตาเจตสิกแต่ละดวงเข้ากับจิตแต่ละดวง เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว เจตสิกเหล่านั้น เว้นวิตกเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในทุติยฌานิกจิต ๓ ดวง เจตสิกเหล่านั้น เว้นวิตกเจตสิก และวิจารเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในตติยฌานิกจิต ๓ ดวง เจตสิกเหล่านั้น เว้นวิตกเจตสิก วิจารเจตสิก และปีติเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในจตุตถฌานิกจิต ๓ ดวง ในรูปาวจรปัญจมฌานจิต ๑๕ ดวงเว้นเจตสิกที่เป็นองค์ฌานดังกล่าวแล้วและเว้นอัปปมัญญาเจตสิก เพราะเหตุนั้น ในมัคคตจิต ๒๗ ดวงนี้มีสังคหนัย ๕ นัย ด้วยการจำแนกตามฌาน ๕ โดยประการทั้งปวง

[๓๙] เจตสิกทั้งหลายที่ประกอบกับมหัคคตจิต ๕ นัย อย่างนี้คือ เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓๓ ดวง เจตสิก ๓๒ ดวง และเจตสิก ๓๐ ดวง ตามลำดับ

กามาวจรโสภณจิตตสังคหนัย

[๔๐] ก็บรรดากามาวจรโสภณจิต เจตสิก ๓๘ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และโสภณจิต ๒๕ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในกุศลจิต ๒ ดวงแรก อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง เข้าในกามาวจรโสภณจิตนี้เป็นดวงๆ ไปเท่านั้น เหมือนอย่างที่กล่าวมาแล้ว เจตสิกเหล่านั้น เว้นปัญญาเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโสภณจิตคู่ที่ ๒ เจตสิกเหล่านั้น เว้นปีติเจตสิก ที่เป็นญาณสัมปยุตย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโสภณจิตคู่ที่ ๓ เจตสิกเหล่านั้น เว้นปัญญาเจตสิกและปีติเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโสภณจิตคู่ที่ ๔ เจตสิกเหล่านั้นเว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวงย่อมถึงการนับเข้าเป็น ๔ นัย ในกามาวจรโสภณจิตทั้ง ๔ คู่ เหมือนอย่างนั้น ทำนองเดียวกันนี้ เจตสิกเหล่านั้น เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโภณวิปากจิต ๔ คู่ เหมือนอย่างที่กล่าวมาแล้ว เพราะเหตุนั้น ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔

จึงมีสังคหนัย ๑๒ นัย ด้วยการจำแนกออกเป็นคู่ๆ โดยประการทั้งปวง

[๔๑] บรรดากามาวจรโสภณจิตอันมีมหากุศจิต มหาวิปากจิต และมหากิริยาจิต ที่ประกอบด้วยเหตุ เจตสิก ๓๘ ดวง ๓ ๗ ดวงสองคั้ง และ ๓๖ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นกุศลจิต เจตสิก ๓๕ ดวง และ ๓๔ ดวงสองครั้ง และ ๓๓ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นกิริยาจิต เจตสิก ๓๓ ดวง ๓– ดวง สองคั้ง และ ๓๑ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นมหาวิปากจิต

[๔๒] บรรดาโสภณจิตเหล่านี้ วิรตีเจตสิก ย่อมไม่ประกอบกับมหากิริยาจิต และมหัคคตจิต อัปปมัญญาเจตสิก ย่อมไม่ประกอบกับโลกุตตรจิต โดนทำนองเดียวกันนี้ ทั้งวิรตีเจตสิกและอัปปมัญญาเจตสิกทั้งสอง ย่อมไม่ประกอบกับกามาวจรวิปากจิต ฌานธรรมเป็นเจตสิกกระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะในโลกุตตรจิต ฌานธรรมและอัปปมัญญาเจตสิกกระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะใหมหัคคตจิต อัปปมัญญาเจตสิก วิรตีเจตสิก ปัญญาเจตสิก และปีติเจตสิก กระทำจิตให้มีลักษณะเฉพาะในกามาวจรโสภณจิต

อกุศลจิตสังคหนัย

[๔๓] อนึ่ง บรรดาอกุศลจิตทั้งหลาย เบื้องต้น ในโลภมูลจิต เจตสิก ๑๗ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง และอกุศลสาธารณโยคีเจตสิก ๔ ดวง พร้อมกับโลภเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวงย่อมถึงการนับเข้าในอกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๑

[๔๔] โดยทำนองเดียวกันนี้ เจตสิก ๑๗ ดวงเหล่านั้น กับโลภเจตสิกและมานเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๙ ดวงย่อมถึงการนับเข้าในอกุศลสสังขาริกจิตดวงที่ ๒

[๔๕] โดยทำนองเดียวกันนี้ เจตสิก ๑๘ ดวงเหล่านั้นเว้นปีติเจตสิก พร้อมกับโลภเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในอกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๓

[๔๖] โดยทำนองเดียวกัน เจตสิก ๑๘ เหล่านั้น พร้อมกับโลภเจตสิก และมานะเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในอกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๔

[๔๗] เจตสิกเหล่านั้นเว้นปีติเจตสิก พร้อมกับเจตสิก ๔ ดวงคือ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ รวมเป็นเจตสิก ๒๐ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในอกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ ซึ่งประกอบกับปฏิฆะ ในอกุศลอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ นี้ บัณฑิตพึงประกอบอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ เป็นดวงๆ ไป

[๔๘] บัณฑิตพึงประกอบเจตสิกเหล่านั้นเข้ากับอกุศลสสังขาริกจิตทั้ง ๕ ดวง โดยเพิ่มถีนเจตสิกและมิทธเจตสิกเข้าด้วย

[๔๙] อนึ่งเจตสิก ๑๕ ดวง คืออัญญสมานเจตสิก ๑๑ ดวง เว้นปีติเจตสิกและฉันทเจตสิก และอกุศลสาธารณโยคีเจตสิก ๔ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในอุทธัจจสัมปยุตตจิต

[๕๐] และเจตสิกเหล่านั้นเว้นอธิโมกขเจตสิก พร้อมกับวิจิกิจฉาเจตสิก รวมเป็นเจตสิก ๑๕ ดวง ย่อมถึงการนับเข้าในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต เพราะฉะนั้น ในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง จึงมีเจตสิกที่แม้จะได้รับการประกอบเป็นดวงๆ ไป ก็นับรวมเป็นสังคหนัยได้ ๗ นัย เท่านั้น

[๕๑] ในอกุศลจิต ๑๒ มีสังคหนัย ๗ นัย คือ เจตสิก ๑๙ ดวง เจตสิก ๑๘ ดวง เจตสิก ๒๐ ดวง เจตสิก ๒๑ ดวง เจตสิก ๒๐ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง และเจตสิก ๑๕ ดวง

[๕๒] เจตสิก ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ อกุศลจาสาธรณเจตสิก ๔ เหล่าอื่นคือ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ ดวง เว้นฉันทเจตสิก ปีติเจตสิก และอธิโมกขเจตสิก ท่านเรียกว่า สัพพากุศลโยคีเจตสิก

อเหตุกจัตตสังคหนัย

[๕๓] ก็ บรรดาอเหตุกจิตทั้งหลาย ลำดับแรก ในหสิตุปปาทจิต อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวง เว้นฉันทเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในหสิตุปปาทจิต

[๕๔] โดยทำนองเดียวกันนี้ อัญญสมานเจตสิก ๑๑ ดวง เว้นฉันทเจตสิกและปีติเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในโวฏฐัพพนจิต

[๕๕] อัญญสมานเจตสิก ๑๑ ดวง เว้นฉันทเจตสิกและวิริยเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในสันตีรณจิต

[๕๖] อัญญสมานเจตสิก ๑๐ ดวง เว้นฉันทเจตสิก ปีติเจตสิก และวิริยเจตสิก ย่อมถึงการนับเข้าในมโนธาตุ ๓ และอเหตุกปฏิสนธิจิตคู่หนึ่ง

[๕๗] อัญญสมานเจตสิกเหล่านั้นนั่นเอง เว้นปกิณณกเจตสิก ๖ ย่อมถึงการนับเข้าในทวิปัญญจวิญญาณจิต เพราะเหตุนั้น ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนี้ มีสังคหนัย ๔ นัยด้วยการจำแนกตามการนับ โดยประการทั้งปวง

[๕๘] ในอเหตุกจิต ๑๔ ดวง มีสังคหนัย ๔ นัย คือ เจตสิก ๑๒ ดวง เจตสิก ๑๑ ดวง เจตสิก ๑๐ ดวง และเจตสิก ๗ ดวง

[๕๙] สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ย่อมประกอบกับอเหตุกจิตได้ทั้งหมด ปกิณณกเจตสิก ๖ ที่เหลือย่อมประกอบได้ตามสมควร ข้าพเจ้ากล่าวสังคหนัยไว้ ๓๓ นัย โดยพิสดาร ด้วยประการฉะนี้

[๖๐] บุคคลเมื่อทราบสัมปโยคนัย ๓๖ นัย และสังคหนัย ๓๓ นัย แห่งเจตสิกแล้ว พึงแสดงประเภทของเจตสิกเหล่านั้น ให้เสมอกันกับจำนวนของจิตตามสมควร

จบปริจเฉทที่ ๒ ชื่อเจตสิกสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๓. ตติยปริจเฉท
ปกิณณกสังคหวิภาค

[๑-๒] สภาวธรรม ๕๓ ประการคือจิตและเจตสิก โดยสภาวของตน ๆ ย่อมประกอบกันตามสมควร บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงการนับสงเคราะห์จิตและเจตสิกเหล่านั้น ตามประเภทแห่งจิต ที่เกิดขึ้นโดย เวทนา เหตุ กิจ ฐาน ทวาร อารมณ์ และวัตถุ ตามสมควร

[๓] บรรดาสังคหะเหล่านั้น อันดับแรก ในเวทนาสังคหะ เวทนามี ๓ ประการคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา เวทนานั้นจำแนกเป็น ๕ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

[๔] บรรดาเวทนาเหล่านั้น จิตที่ประกอบกับสุขเวทนา ได้แก่กายวิญญาณจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมมีดวงเดียวเท่านั้น โดยทำนองเดียวกัน จิตที่ประกอบกับทุกเวทนา ได้แก่ กายวิญญาณจิตที่เป็นปลของกุศลกรรมมีดวงเดียวเท่านั้น

[๕] ส่วนจิตที่ประกอบกับโสมนัสสเวทนา มี ๖๒ ดวง คือ โสมนัสสกามาวจรจิต ๑๘ ดวง โลภมูลจิต ๔ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวง โสมนัสสสันตีรจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ และมหัคตจิตกับโลกุตตรจิต ๔๔ ดวงคือ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ และจตุตถฌานจิต ๑๑

[๖] ส่วนจิตที่ประกอบกับโสมนัสสเวทนา มี ๒ ดวง คือ ปฏิฆสัมปยุตตจิต ๒ ดวง

[๗] จิตที่เหลืออีก ๕๕ ดวง เป็นจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา

[๘] ในเวทนาสังคหะนั้น เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา มี ๕ อย่างโดยจำแนกออกเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

[๙] สุขเวทนาและทุกขเวทนาประกอบกับจิตดวงเดียวกัน โทมนัสสเวทนาประกอบกับจิต ๒ ดวง โสมนัสสเวทนาประกอบกับจิต ๖๒ ดวง อุเบกขาเวทนาที่เหลือย่อมประกอบกับจิต ๕๕ ดวง

เหตุสังคหะ

[๑๐] ในเหตุสังคหะ สภาวธรรมที่ชื่อว่าเหตุมี ๖ อย่าง คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ แโลภเหต อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

[๑๑] บรรดาเหตุเหล่านั้น อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง ตามประเภทแห่งปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง สัมปฏิจฉน ๒ ดวง สันตีรณจิต ๓ ดวง โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวง และหสิตุปปาทจิต ๑ ดวง

[๑๒] จิตที่เหลือทั้งหมด ๗๑ ดวงเป็นสเหตุกจิต

[๑๓] แม้บรรดาสเหตุกจิตเหล่านั้น โมหมูลจิต ๒ ดวงเป็นจิตที่มีเหตุเดียว

[๑๔] จิต ๒๒ ดวงคือ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือและกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวงซึ่งไม่ประกอบกับญาณเป็นจิตมีเหตุ ๒

[๑๕] จิต ๔๗ ดวงคือกามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง มหัคตจิตและโลกุตตรจิต รวม ๓๕ ดวง เป็นจิตที่มีเหตุ ๓

[๑๖] อกุศลเหตุ ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ โดยทำนองเดียวกัน กุศลเหตุและอัพยากตเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

[๑๗] อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง จิตที่เป็นเอกเหตุ มี ๒ ดวง จิตที่เป็นทวิเหตุมี ๒๒ ดวง จิตที่เป็นติเหตุ มี ๔๗ ดวง

กิจจสังคหะ

[๑๘] ในกิจจสังคหะ กิจ มี ๑๔ อย่างคือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ อาวัชชนกิจ ทัสสนกิจ สวนกิจ ฆายนกิจ สายนกิจ ผุสนกิจ สัมปฏิจฉนกิจ สันตีรณกิจ โวฏฐัพพนกิจ ชวนกิจ ตทารัมมกิจ และจุติกิจ

[๑๙] บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งฐานของจิตที่ทำหน้าที่กิจเหล่านั้น มี ๑๐ ประการคือ ปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน อาวัชชนฐาน และปัญจวิญญาณฐานเป็นต้น

[๒๐] ในกิจจสังคหะนั้น จิตจำนวน ๑๙ ดวง คือ สันตีรณจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง มหาวิปากจิต ๘ ดวง มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวงชื่อว่าทำหน้าที่ ๓ อย่างคือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ

[๒๑] ส่วนจิตที่ทำหน้าที่อาวัชชนะมี ๒ ดวง

[๒๒] จิตที่ทำหน้าที่ทัสสนกิจ สวนกิจ ฆายนกิจ สวนกิจ ผุสนกิจ และสัมปฏิจฉนกิจ มีอย่างละ ๒ ดวง เหมือนกัน

[๒๓] จิตที่ทำหน้าสันตีรณกิจ มี ๓ ดวง

[๒๔] มโนทวาราวัชชนจิตย่อมยังโวฏฐัพพนกิจให้สำเร็จในปัญจทวาร

[๒๕] กุศลจิต อกุศลจิตจ ผลจิต และกิริยาจิต ยกเว้นอาวัชชนจิต ๒ รวมเป็น ๕๕ ดวง ทำหน้าที่ชวนะ

[๒๖] มหาวิปากจิต ๘ ดวง สันตีรณจิต ๓ ดวง รวมเป็น ๑๑ ดวง ทำหน้าที่ตทารัมมณกิจ

[๒๗] อนึ่งบรรดากิจ ๑๔ เหล่านั้น สันตีรณจิตจที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ชื่อว่าทำหนาที่ ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุติกิจ ตทารัมมณกิจ และสันตีรณกิจ

[๒๘] มหาวิปากจิต ๘ ดวง ชื่อว่า ทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ จุติกิจ และตทารัมมณกิจ

[๒๙] มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ชื่อว่าทำหน้าที่ ๓ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ

[๓๐] โสมนัสสสันตีรณจิต ทำหน่ที่ ๒ อย่าง อย่างคือ สันตีรณกิจและตทารีมมณกิจ

[๓๑] มโนทวาราวัชชนจิตทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ โวฏฐัพพนกิจและอาวัชชนกิจ

[๓๒] ส่วนจิตที่เหลือจากนี้ทั้งหมด คือ ชวนจิต มโนธาตุจิต ๓ ดวง และทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ทำหน้าเพียงอย่างเดียวตามความเหมาะสมกับหน้าที่ของตน

[๓๓] บัณฑิตพึงแสดงจิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้น ว่ามี ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งกิจ และมี ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งฐาน

[๓๔] บัณฑิตพึงแสดงกิจและฐานของจิตอย่างละ ๑ ๒ ๓ ๔ และ ๕ อย่างนี้คือ ๖๘ ดวง ๒ ดวง ๙ ดวง ๘ ดวง และ ๒ ดวงตามลำดับ

ทวารสังคหะ

[๓๕] ในทวารสังคหะ ที่ชื่อว่าทวารมี ๖ คือ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนวาร

[๓๖] บรรดาทวารเหล่านั้น จักขุประสาทนั่นเอง ชื่อว่าจักขุทวาร

[๓๗] ทำนองเดียวกัน โสตประสาทเป็นต้น ชื่อว่าโสตทวารเป็นต้น

[๓๘] ส่วนว่า ภวังคจิต ชื่อว่ามโนทวาร

[๓๙] บรรดาทวาร ๖ เหล่านั้น จิต ๔๖ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต กามชวนจิต และตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นทางจักขุทวารตามสมควร ทำนองเดียวกัน จิต ๔๖ ดวงนี้ คือปัญจทวาราวัชนจิต และโสตวิญญาณจิตเป็นต้น ย่อมเกิดทางโสตทวาร สรุปว่า จิต ๕๔ ดวง ที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่กามจิตนั่นเอง โดยประการทั้งปวง

[๔๐] อนึ่ง จิต ๖๗ ดวงคือ มโนทวาราวัชชนจิต ชวนจิต ๕๕ และตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร

[๔๑] จิต ๑๙ ดวงคือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต เรียกว่าทวารวิมุตตจิต

[๔๒] อนึ่งบรรดาจิตที่เกิดทางทวารเหล่านั้น จิต ๓๖ ดวงคือทวิปัญจวิญญาณจิต มหัคคตชวนจิตและโลกุตตรชวนจิต ชื่อว่าจิตที่ทางทวารเดียวตามสมควร

[๔๓] ส่วนมโนธาตุจิตทั้ง ๓ เป็นจิตที่เกิดทางทวาร ๕

[๔๔] โสมนัสสสันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต และชวนจิต ย่อมเป็นจิตที่เกิดได้ทางทวารทั้ง ๖

[๔๕] อุเบกขาสันตีรณจิต ๒ และมหาวิบากจิต ๘ เป็นจิตที่เกิดได้ทางทวาร ๖ แต่เป็นทวารวิมุตตจิต

[๔๖] มหัคคตวิปากจิต เป็นทวารวิมุตตจิตเท่านั้น

[๔๗] บัณฑิตพึงแสดงจิตออกเป็น ๕ นัย คือ

(๑) จิตที่เกิดทางทวารเดียว (๒) จิตที่เกิดทางทวาร ๕ (๓) จิตที่เกิดทางทวาร ๖ (๔) จิตที่บางคราวเกิดทางทวาร ๖ (๕) จิตที่เป็นทวารวิมุต

อารัมมณสังคหะ

[๔๘] ในอารัมมณสังคหะ ที่ชื่อว่าอารมณ์ มี ๖ อย่าง คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธัมมารมณ์

[๔๙] บรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ เหล่านั้นรูปนั่นแหละคือรูปารมณ์ ทำนองเดียวกัน เสียงเป็นต้นเป็นสัททารมณ์

[๕๐] ส่วนธัมมารมณ์ท่านประมวลไว้ ๖ อย่างคือ ปสาทรูป สุขุมรูป จิต เจตสิก นิพพาน และบัญญัติ

[๕๑] บรรดาอารมณ์เหล่านั้น รูปเท่านั้นเป็นอารรมณ์ของจักขุทวาริกจิตทั้งหมด และรูปนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุบันอารมณ์ ทำนองเดียวกัน เสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ของโสตทวาริกจิตเป็นต้น และเสียงเป็นต้นนั้นเป็นปัจจุบันอารมณ์

[๕๒] ส่วนว่า มโนทวาริกจิตนั้น มีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ ที่เป็นได้ทั้งทั้งปัจจุบันอารมณ์ อดีตอารมณ์ อนาคตอารมณ์ และกาลวิมุตอารมณ์ ตามสมควร

[๕๓] อนึ่งทวารวิมุตตจิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ย่อมรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้ทางทวารทั้ง ๖ ในภพอื่น โดยมากเป็นปัจจุบันอารมณ์ อดีตอารมณ์ อนาคตอารมณ์ หรือเป็นบัญญัติอารมณ์ที่เรียกว่ากรมม กรรมนิมิต และคตินิมิต ตามสมควรแก่อารมณ์ที่เกิดขึ้น

[๕๔] บรรดาจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นมีอารมณ์เฉพาะอย่างเท่านั้นเช่นรูปปารมณ์เป็นต้น

[๕๕] ส่วนมโนธาตุจิตทั้ง ๓ มีอารมณ์ ๕ อย่าง มีรูปารมณ์เป็นต้น

[๕๖] จิตเหล่านี้คือ กามาวจรวิปากจิตที่เหลือ และหสนจิต มีอารมณ์เป็นกามาวจรเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง

[๕๗] จิตเหล่านี้คือ อกุศลจิต และกามาวจรชวนจิตที่เป็นญาณวิปปยุต รับอารมณ์ได้ทั้งหมด

เว้นโลกุตตรธรรม

[๕๘] จิตเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุตแลกุศลอภิญญาจิตที่เรียกว่าปัญจมฌานจิต รับอารมณ์ได้ทั้งหมด เว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผลจิต

[๕๙] จิตเหล่านี้ คือกามาวจรกิริยาจิตที่เป็นญาณสัมปยุต กิริยาอภิญญาจิตและโวฏฐัพพนจิตรับอารมณ์ได้ทั้งหมด โดยประการทั้งปวง

[๖๐] บรรดาอรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ

[๖๑] ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือ มีปัญญัติเป็นอารมณ์

[๖๒] โลกุตตรจิตมรนิพพานเป็นอารมณ์

[๖๓] ในอารัมมณสังคหะนั้น มีสังคหะ ๗ อย่าง คือ จิต ๒๕ ดวง มีปริตตธรรมเป็นอารมณ์ จิต ๖ ดวง มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ จิต ๒๑ ดวง มีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ส่วนจิต ๘ ดวง มีนิพพานเป็นอารมณ์ จิต ๒๐ ดวง รับอารมณ์ได้ทุกอย่างเว้นโลกุตตรอารมณ์ จิต ๕ ดวง ย่อมรับอารมณ์ได้ทั้งหมดเว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล ส่วนจิตอีก ๖ ดวง ย่อมรับอารมณ์ได้ทั้งหมด

วัตถุสังคหะ

[๖๔] ในวัตถุสังคหะ สภาวธรรมที่ดรียกว่า วัตถุ มี ๖ คือ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ

[๖๕] วัตถุเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเกิดได้ในกามภูมิ

[๖๖] แต่วัตถุ ๓ มีฆานวัตถุเป็นต้น ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิ

[๖๗] ส่วนในอรูปภูมิ ไม่มีวัตถุใดๆ เกิดได้เลย

[๖๘] บรรดาวัตถุทั้ง ๖ เหล่านั้น วิญญาณธาตุ ๕๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยปสาทวัตถุอย่างแน่นอน

[๖๙] ส่วนมโนธาตุ ดวงที่ท่านเรียกว่า ปัญจทวาราวัชชนจิต และสัมปฏิจฉนจิต ย่อมเป็นไปโดยการอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น

[๗๐] จิตที่เหล่า ท่านเรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่ง สันตีรณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ ปฏิฆจิต ๒ ปฐมมรรคจิต ๑ หสนจิต ๑ และรูปาวจรจิต ๑๕ ย่อมเป็นไปโดยอาศัยหทัยวัตถุเท่านั้น

[๗๑] แต่จิตที่เหลืออีก ๔๒ ดวง ที่ท่านเรียกว่ามโนวิญญาณธาตุ โดยประเภทแห่ง กุศลจิต ๑๒ อกุศลจิต ๑๐ กิริยาจิต ๑๓ และโลกุตตรจิต ๗ ย่อมเป็นไป โดยอาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยหทัยวัตถุก็ได้

[๗๒] ส่วนอรูปาวจรวิปากจิตที่เหลือ ย่อมเป็นไปโดยไม่ต้องอาศัยหทัยวัตถุเลย

[๗๓] วิญญาณธาตุ ๗ ในกามภูมิ อาศัยวัตถุ ๖ วิญญาณธาตุ ๔ ในรูปภูมิ อาศัยวัตถุ ๓ ส่วนวิญญาณธาตุในอรูปภูมิ ไม่อาศัยวัตถุใดๆ เลย

[๗๔] จิต ๔๓ ดวง เกิดขึ้นโดยอาศัยหทัยวัตถุ จิต ๔๒ ดวงเกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุ หรือไม่อาศัยวัตถุก็ได้ อรูปวิปากจิต ๔ เกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยวัตถุเลย

จบปริจเฉทที่ ๓ ชื่อวัตถุสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๔. จตุตถปริจเฉท
วิถีสังคหวิภาค

[๑] เมื่อข้าพเจ้าแสดงจิตตสังคหะและเจตสิกสังคหะอันดีงามดังนี้แล้ว จักกล่าวปวัตติสังคหะในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ซึ่งท่านกำหนดไว้ตามลำดับก่อนหลัง พร้อมด้วยประเภทแห่งภูมิและบุคคล โดยสังเขปตามสมควร

[๒] ในวิถีสังคหะ บัณฑิตพึงทราบสภาวธรรม ๖ หมวด คือ วัตถุ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ วิถี ๖ และวิสยัปปวัตติ ๖

[๓] วิสยัปปวัตติของวิถีวิมุตตจิต มี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต

[๔] บรรดาสภาวธรรมทั้ง ๖ หมวดนั้น วัตถุ ทวาร และอารมณ์ มีนัยตามที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปริจเฉทก่อนนั่นเอง

วิญญาณฉักกะ

[๕] วิญญาณ มี ๖ อย่างคือ (๑) จักขุวิญญาณ (๒) โสตวิญญาณ (๓) ฆานวิญญาณ (๔) ชิวหาวิญญาณ (๕) กายวิญญาณ (๖) มโนวิญญาณ

วิถีฉักกะ

[๖] อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบ วิถีจิต ๖ อย่าง ตามลำดับแห่งทวาริกจิตในดังนี้คือ (๑) จักขุทวารวิถี (๒) โสตทวารวิถี (๓) ฆานรทวารวิถี (๔) ชิวหาทวารวิถี (๕) กายทวารวิถี (๖) มโนทวารวิถี หรือตามประเภทแห่งวิญญาณ (๑) จักขุทวารวิถี (๒) โสตทวารวิถี (๓) ฆานทวารควิถี (๔) ชิวหาทวารวิถี (๕) กายทวารวิถี (๖) มโนวิญญาณวิถี

วิถีเภท

[๗] บัณฑิตพึงทราบวิสยัปปวัตติ ๖ อย่างดังนี้ คือ ในปัญจทวารมี ๔ อย่างคือ (๑) อติมหันตารมณ์ (๒) มหันตารมณ์ (๓) ปริตตารมณ์ (๔) อถิปริตตารมณ์ ส่วนในมโนทวารมี ๒ อย่างคือ (๑) วิภูตารมณ์ (๒) อวิภูตารมณ์

ปัญจทวารวิถี

[๘] วิสยัปปวัตติเป็นอย่างไร คือ ขณะทั้ง ๓ ด้วยการจำแนกเป็นอุปปาทขณะ ฐีติขณะ และภังคขณะ ชื่อว่า จิตตักขณะหนึ่งๆ

[๙] อนึ่งจิตตักขณะ ๑๗ ขณะเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นอายุของรูปธรรม

[๑๐] อารมณ์ ๕ อย่างที่ล่วงขณะจิตไป ๑ ขณะก็ดี ที่ล่วงขณะจิตไปหลายขณะก็ดี เมื่อถึงฐีติขณะเท่านั้น ย่อมปรากฏในปัญจทวาร เพราะเหตุนั้น ถ้ารูปารมณ์ที่ล่วงขณะจิตไป

๑ ขณะ ปรากฏแก่จักขุปสาทแล้ว ลำดับนั้น เมื่อภวังคจลนะและภวังคุปัจเฉทะดับลงแล้ว ปัญจทวาราวัชชนจิต ที่พิจารณารูปารมณ์นั้น ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์แล้วดับไป จากนั้น จิตทั้งหลายย่อมเกิดแล้วดับไปตามลำดับดังนี้ คือ จักขุวิญญาณจิตย่อมเกิดขึ้นทำหน้าที่เห็นรูปารมณ์ต่อจากปัญจทวาราวัชชนจิตนั้น สัมปฏิจจฉนจิตเกิดขึ้นรับอารมณ์ สันตีรณจิตเกิดขึ้นไตร่ตรองอารมณ์ โวฏฐัพพนจิตเกิดขึ้นตัดสินอารมณ์ ต่อจากนั้น บรรดากามาวจชวนจิต ๒๙ ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งที่ได้รับเหตปัจจัยย่อมแล่นไปโดยมาก ๗ ขณะ อนึ่ง วิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารัมมณะย่อมเกิดติดตามชวนจิตมาอีก ๒ ขณะ ตามสมควร จากนั้นภวังคจิตย่อมเกิดขึ้น

[๑๑] ด้วยสภาวธรรมมีประมาณเท่านี้ วิถีจิตจึงมี ๑๔ ขณะ ภวังคจลนะ ๒ ขณะ และอตีตภวังอีก ๑ ขณะ ฉะนั้น จิต ๑๗ ขณะย่อมบริบูรณ์ จากนั้นอารมณ์ย่อมดับไป อารมณ์นี้ เป็นอารมณ์ที่ชื่อว่า อติมหันตารมณ์

[๑๒] อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ ตราบจนกระทั่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต ๒ ขณะ ได้มาปรากฏแล้วชื่อว่า มหันตารมณ์ ในวิถีจิตที่เป็นมหันตารมณ์นั้น การตกภวังค์ย่อมมีในที่สุดของชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต

[๑๓] อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่จนถึงการเกิดขึ้นของชวนจิต ได้มาปรากฏแล้ว ชื่อว่า ปริตตารมณ์ ในวิถีจิตที่เป็นปริตตารมณ์นั้น มีเพียงโวฏฐัพพนจิตเท่านั้นที่เป็นไป ๒-๓ ขณะ เพราะไม่มีชวนจิตเกิดขึ้น ถัดจากนั้น จึงตกภวังค์ไป

[๑๔] อารมณ์ที่ผ่านมาแล้วไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่จนถึงการเกิดขึ้นของโวฏฐัพพนจิต ได้มาปรากฏแล้ว ใกล้จะดับไป ชื่อว่า อติปริตตารมณ์ ในวิถีจิตที่เป็นอติปริตตารมณ์นั้น มีเพียงการเกิดขึ้นของภวังค์เท่านั้น ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถีจิต

[๑๕] บัณฑิตพึงทราบวิสยัปปวัตติ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิถีจิต ๔ วาระ ที่เรียกว่า ตทารัมมณวาระ ชวนวาระ โวฏฐัพพนวาระ และโมฆวาระ ตามลำดับ ในปัญจทวารวิถี โดยประการทั้งปวง คือในจักขุทวาร ดังกล่าวมานี้แล้ว และในทวารที่เหลือมีโสตทวารเป็นต้น

[๑๖] วิถีจิตในปัญจทวารวิถีมี ๗ ดวงเท่านั้น ตามสมควร มี ๑๔ ดวง โดยการเกิดขึ้นแห่งจิต โดยพิสดารมี ๕๔ ดวง ทั้งหมดนี้ เป็นนัยแห่งความเป็นไปแห่งวิถีจิตในปัญจทวารมโนทวารวิถี ปริตตชวนวาระในปริจเฉทนี้

[๑๗] ส่วนในมโนทวาร ถ้าวิภูตารรมณ์มาปรากฏชัด ต่อจากนั้น วิปากจิตที่ทำหน้าตทารัมณะ ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดของภวังคจลนะ มโนทวาราวัชชนะ และชวนะจิต จากนั้นยจึงตกภวังค์ไป

[๑๘] แต่ในอวิภูตารมณ์ จะมีการตกภวังค์ในที่สุกแห่งชวนจิต ไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต

[๑๙] มโนทวารวิถีนี้มีภวังค์หน้าเพียง ๓ ขณะเท่านั้น ท่านกล่าวว่า วิถีจิต มี ๑๐ ขณะ ตามการเกิดขึ้นของจิต แต่บัณฑิพึงขยายให้พิสดารเป็น ๔๑ ดวง

อัปปนาชวนวาระ

[๒๐] อนึ่งในอัปปนาชวนะ ไม่มีความแตกต่างกันของวิภูตารมณ์กับอวิภูตารมณ์ และไม่มีการเกิดขึ้นของตทารัมมณจิต เหมือนที่กล่าวมา

[๒๑] อธิบายว่า จริงอยู่ ในอัปปนาชวนวาระนั้น เมื่อจิตดวงใดดวงหนึ่ง ในบรรดากามาวจรชวนจิต ๘ ดวงที่เป็นญาณสัมปยุต ย่อมเกิดขึ้น ๔ ขณะ หรือ ๕ ขณะเท่านั้น โดยชื่อว่าบริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู ตามลำดับแล้วจึงดับไป ในระหว่างๆ นั่นเอง ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่ง ซึ่งเป็นจิตขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ ตามสมควรแก่บรรดามหัคคตชวนจิตและโลกุตตรจิต ๒๖ ดวง ตามสมควรแก่การน้อมจิตไปเฉพาะในสมถะหรือวิปัสสนา ย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถีตามสมควร จากนั้น ในที่สุดแห่งอัปปนาชวนะ จิตย่อมตกภวังค์ไป

[๒๒] ในอัปปนาชวนวารนั้น แม้โสมนัสสสัมปยุตตอัปปนาชวนจิต บัณฑิตก็พึงประกอบได้โดยแน่นอนในลำดับแห่งโสมนัสสสัมปยุตตชวนจิต อุเบกขาสัมปยุตตอัปปนาชวนจิต บัณฑิตก็พึงประกอบได้ในลำดับแห่งอุเบกขาสัมปยุตตชวนจิต แม้ในชวนวาระเหล่านั้น กุศลชวนจิต และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ ดวง ย่อมเข้าถึงอัปปนาในลำดับต่อจากกุศลชวนจิต กิริยาชวนจิตและอรหัตตผล ย่อมเข้าถึงอัปปนาในลำดับต่อจากกิริยาชวนจิต

[๒๓] อัปปนาชวนจิต ๓๒ ดวง ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลญาณสัมปยุตที่สหรคตโสมนัสสเวทนา อัปปนาชวนจิต ๑๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลญาณสัมปยุตที่สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา อัปปนาชวนจิต ๘ ดวง ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยาญาณสัมปยุตที่สหรคตโสมนัสสเวทนา อัปปนาชวนจิต ๖ ดวง ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากิริยาญาณสัมปยุตที่สหรคตอุเบกขาเวทนา

[๒๔] อัปปนาชวนจิต ๔๔ ดวงของปุถุชนและพระเสขบุคคล ย่อมเกิดต่อจากกามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัปยุต ส่วนอัปปนาชวนจิต ๑๖ ดวงของพระอรหันต์ ย่อมเกิดต่อจากกามาวจรกิริยาจิตที่เป็นญาณสัมปยุต

ทั้งหมดนี้ เป็นนัยอันไปแห่งวิถีจิตในมโนทวาร ในปริจเฉทนี้

ตทารัมมณนิยม

[๒๕] อนึ่ง ในปัญจทวารและมโนทวารเหล่านี้ ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต และตทารัมมณจิต ที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก ย่อมเกิดในอนิฏฐารมณ์โดยประการทั้งปวง

[๒๖] ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต และตทารัมมณจิต ที่เป็นฝ่ายกุศลวิบาก

ย่อมเกิดในอิฏฐารมณ์

[๒๗] ส่วนโสมนัสสันตีรณจิต และโสมนัสสตทารัมมณจิต ย่อมเกิดในอติอิฏฐารมณ์ แม้บรรดาวิปากจิตเหล่านั้น โสมนัสสตทารัมมณจิต ย่อมเกิดในที่สุดแห่งโสมนัสสกิริยาชวนจิต อุเบกขาตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งอุเบกขากิริยาชวนจิต

[๒๘] อุเบกขาตทารัมมณจิตและอุเบกขาภวังคจิต ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งโทมนัสสชวนจิต เพราะเหตุนั้น หากว่า ไม่มีเหตุเกิดขึ้นของตทารัมมณจิตในที่สุดของโทมนัสสชวนจิตของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่ประกอบกับโสมนัสสเวทนา ในกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า อุเบกขาสันตีรณจิต ย่อมเกิดขึ้นโดยปรารภปริตตารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนเคยสั่งสมมา จากนั้นจิตจึงตกภวังค์ไป

[๒๙] นอกจากนี้ ในที่สุดแห่งกามาวจรชวนจิตนี้ อาจารย์ทั้งหลายยังประสงค์ตทารัมมณจิตแก่เหล่าสรรพสัตว์ที่เกิดอยู่ในกามาวจรภูมิ ในอารมณ์ที่เป็นกามาวจรธรรมเท่านั้น

[๓๐] เมื่อมีการกำหนดชวนจิต สัตว์ บุคคล และอารมณ์ที่เป็นไปในกามภูมิ ท่านกล่าวตทารัมมณจิต ในวิภูตารมณ์และอติมหันตารใณ์เท่านั้น

ทั้งหมดนี้เป็นการกำหนดตทารัมมณจิตในปริจเฉทนี้

ชวนนิยม

[๓๑] อนึ่งบรรดาชวนจิตทั้งหลาย กามาวจรชวนจิต ย่อมแล่นไปในกามชวนวิถี ๗ ขณะบ้าง ๖ ขณะบ้างเท่านั้น

[๓๒] แต่ในคราวที่เป็นไปอย่างเชื่องช้า เช่น ในมรณกาลเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพียง ๕ ขณะเท่านั้น

[๓๓] อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัจจเวกขณจิตของพระผู้มีพระภาคในเวลาที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว เช่นในเวลาที่แสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพียง ๔ หรือ ๕ ขณะเท่านั้น

[๓๔] ส่วนในอัปปนาจิตต้นๆ ของบุคคลผู้ปรารภความเพียร มหัคคตชวนจิต ย่อมเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวเท่านั้น ส่วนอภิญญาชวนจิตย่อมเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวเท่านั้นในกาลทุกเมื่อ จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้น

[๓๕] ส่วนมรรคจิตทั้ง ๔ ดวง แต่ละดวงย่อมเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวเท่านั้น จากนั้น ผลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะย่อมเกิดขึ้นตามสมควร จากนั้นภวังคจิตย่อมเกิดขึ้น

[๓๖] ในนิโรธสมาปัตติวิถี เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ จากนั้นจิตเจตสิก จิตตชรูป ย่อมเข้าถึงการดับ

[๓๗] ในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ อนาคามีผล หรืออรหัตตผล ย่อมเกิดขึ้น ๑ ขณะ ตาม

สมควร เมื่อดับลง ภวังคจิตย่อมเกิดขึ้น

[๓๘] การกำหนดวิถีจิต ย่อมไม่มีในสมาบัติวิถีทั้งปวง เหมือนกระแสแห่งภวังค์ เพราะฉะนั้น อัปปนาชวนจิตเป็นจำนวนมากจึงเกิดขึ้นแก่ฌานลาภีบุคคล

[๓๙] กามชวนจิตย่อมเกิดขึ้น ๗ ขณะ มรรคชวนจิตและอภิญญาชวนจิต ย่อมเกิดขึ้นขณะเดียวเท่านั้น ส่วนชวนจิตที่เหลือ ย่อมเกิดขึ้นได้เป็นอันมาก

ทั้งหมดนี้เรียกว่าชวนนิยมะในปริจเฉทนี้

บุคคลเภท

[๔๐] อนึ่ง บรรดาวิถีจิตเหล่านี้ กิริยาชวนจิตและอัปปนาชวนจิตทั้งหลาย ย่อมไม่ปรากฏในกระแสจิตของทวิเหตุกบุคล และอเหตุกบุคคล

[๔๑] โดยทำนองเดียวกันนี้ มหาวิบากญาณสัมปยุตจิตย่อมไม่เกิดแก่บุคคลทั้ง ๒ จำพวกนั้น ในสุคตภูมิ

[๔๒] มหาวิบากญาณวิปปยุตจิต ย่อมไม่เกิดในทุคคติภูมิ

[๔๓] บรรดาติเหตุกบุคคล กุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิต ย่อมไม่เกิดแก่พระขีณาสพ

[๔๔] ส่วนกิริยาชวนจิตย่อมไม่เกิดแก่พระเสขบุคคลและแก่ปุถุชน

[๔๕] ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ย่อมไม่เกิดแก่พระเสขบุคคล

[๔๖] และปฏิฆชวนจิต ย่อมไม่เกิดแก่พระอนาคามีบุคคล

[๔๗] โลกุตตรชวนจิต ย่อมเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น ตามสมควร

[๔๘] บัณฑิตพึงแสดงวิถีจิต ๔๔ ดวงของพระอเสขบุคคลตามสมควร พึงแสดงวิถีจิต ๕๖ ของพระเสขบุคคล พึงแสดงวิถีจิต ๕๔ ดวงของบุคคลที่เหลือ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกจิตตามประเภทของบุคคลในปริจเฉทนี้

ภูมิวิภาค

[๔๙] วิถีจิตทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมเกิดได้ในกำมาวจรภูมิตามสมควร

[๕๐] วิถีจิตทั้งหลาย เว้นปฏิฆชวนจิตและตทารัมมณจิต ย่อมเกิดได้ในรูปาวจรภูมิ

[๕๑] วิถีจิตทั้งหลายเว้นโสดาปัตติมรรคจิต รูปาวจรจิต หสิตุปปาทจิต อรูปาวจรจิตขั้นต่ำ และเว้นปฏิฆชวนจิตและตทารัมมณจิต ย่อมเกิดได้ในอรูปาวจรภูมิ

[๕๒] วิถีจิตทั้งหลายที่เป็นไปในทวารนั้นๆ ของบุคคลผู้ปราศจากปสาทรูปนั้นๆ ย่อมไม่เกิดแม้ในภูมิทั้งปวง

[๕๓] ส่วนลำดับแห่งจิตในวิถีทั้งปวง ย่อมไม่บังเกิดแก่อสัญญสัตตพรหม

[๕๔] วิถีจิต ๘๐ ดวง ย่อมเกิดได้ในกามภูมิตามสมควร วิถีจิต ๖๔ ดวง ย่อมเกิดได้ในรูปภูมิตามสมควร วิถีจิต ๔๒ ดวงย่อมเกิดได้ในอรูปภูมิตามสมควร

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิถีจิตตามภูมิในปริจเฉทนี้

[๕๕] ความเป็นไปแห่งจิตทางทวารทั้ง ๖ ย่อมเป็นไปโดยมีภวังคจิตคั่นได้ตามสมควร อย่างไม่ขาดสายตลอดอายุขัยของบุคคล อย่างนี้แล

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อวิถีสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๕. ปัญจมปริจเฉท
วิถีวิมุตตสังคหวิภาค

[๑] ข้าพเจ้า ได้แสดงการวิถีสังคหะที่เป็นไปในปวัตติกาลด้วยอำนาจแห่งวิถีจิตจบลงแล้ว บัดนี้ จะกล่าวจำแนกความเป็นไปแห่งวิถีวิมุตตสังคหะ ในปฏิสนธิ

กาล

[๒] ในวิถีวิมุตตสังคหะ บัณฑิตพึงทราบจตุกกะแห่งสภาวธรรม ๔ หมวด คือ (๑) ภูมิจตุกกะ (๒) ปฏิสนธิจตุกกะ (๓) กรมมจตุกกะ (๔) มรณุปปัตติจตุกกะ

ภูมิจตุกกะ

[๓] บรรดาสภาวธรรมทั้ง ๔ หมวดนั้น ที่ชื่อว่าภูมิจตุกกะนั้น ได้แก่ อบายภูมิ กามสุคติภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ

[๔] บรรดาภูมิเหล่านั้น อบายภูมิมี ๔ คือ นรกภูมิ ติรัจฉานภูมิ เปรตภูมิ และอสุนกสยภูมิ

[๕] กามสุคตภูมิมี ๗ คือ มนุสสภูมิ จาตุมหาราชิกาภูมิ ดาวดึงสภูมิ ยามาภูมิ ดุสิตภูมิ นิมมานรตีภูมิ และปรนิมมิตวสวดีภูมิ

[๖] อนึ่ง ภูมิทั้ง ๑๑ ภูมิที่กล่าวมานี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรภูมิ

[๗] ปฐมฌานภูมิมี ๓ คือ ปาริสัชชาพรหมภูมิ ปุโรหิตาพรหมภูมิ และมหาพรหมภูมิ

[๘] ทุติยฌานภูมิมี ๓ คือ ปริตตาภาพรหมภูมิ อัปปมาณาภาพรหมภูมิ และอาภัสสราพรหมภูมิ

[๙] ตติยฌานภูมิมี ๓ คือ ปริตตสุภาพรหมภูมิ อัปปมาณสุภาพรหมภูมิ และสุภกิณหาพรหมภูมิ

[๑๐] จตุตถฌานภูมิ มี ๓ คือ เวหัปปลาพรหมภูมิ อสัญญสัตตพรหมภูมิ และสุทธาวาสพรหมภูมิ รวมเป็นรูปาวจรภูมิ ๑๕

[๑๑] สุทธาวาสภูมิ มี ๕ คือ อวิหาพรหมภูมิ อัปปาพรหมภูมิ สุทัสสาพรหมภูมิ สุทัสสีพรหมภูมิ และอกนิฏฐาพรหมภูมิ

[๑๒] อรูปภูมมี ๔ คือ อากาสานัญจายตนภูมิ วิญญาณัญจายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ และเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ

[๑๓] ปุถุชน พระโสดาบันและพระสกทาคามี ย่อมไม่อุบัติบังเกิดในหมู่สุทธาวาสพรหม โดยประการทั้งปวง

[๑๔] พระอริยเจ้าย่อมไม่ได้อุปัติบังเกิดในอสัญญสัตตพรหมภูมิ และอบายภูมิ พระอริยเจ้าและผู้ที่มิใช่พระอริยเจ้า ย่อมอุปัติบังเกิดในภูมิอื่น

ทั้งหมดนี้คือภูมิจตุกกะในปริจเฉทนี้

ปฏิสนธิจตุกกะ

[๑๕] สภาวธรรมที่ชื่อว่าปฏิสนธิมี ๔ อย่างคือ อปายปฏิสสนธิ กามสุคติปฏิสนธิ รูปาวจรปฏิสนธิ และอรูปาวจรปฏิสนธิ

[๑๖] บรรดาปฏิสนธิเหล่านั้น อุเบกขาสันตีรณจิตที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก ทำหน้าที่ปฏิสนธิในขณะที่ก้าวลงสู่อบายภูมิ ถัดจากนั้น จึงทำหน้าที่ภวังค และจุติในที่สุดแล้วดับไป ทั้งหมดนี้ชื่อว่าอบายปฏิสนธิจิต

[๑๗] แต่อุเบกขาสันตีรณจิตที่เป็นฝ่ายกุศลวิบาก ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังคและจุติแก่หมูมนุษย์ที่ตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้น และพวกวินิปาติกอสูร ผู้อาศัยภภุมมัตถเทวดา ในกามสุคตภูมิ

[๑๘] ส่วนมหาวิปากจิตทั้ง ๘ ดวง ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่ง ปฏิสนธิ ภวังค์และจุติในกามสุคติภูมิทั้งหมด

[๑๙] การปฏิสนธิทั้ง ๙ นี้ ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ

[๒๐] อนึ่งการปฏิสนธิทุ้ง ๑๐ เหล่านี้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรปฏิสนธิ

[๒๑] บรรดาบุคคลเหล่านั้น การกำหนดนับปริมาณอายุของผู้เกิดในอบาย ๔ มนุษย์ทั้งหลาย และวินิปาติกอสูร ย่อมไม่มี

[๒๒] อนึ่งกาลเวลา ๕๐๐ ปีทิพย์ เป็นปริมาณอายุของเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับจำนวน ๙,๐๐๐,๐๐๐ ปีโดยการนับของมนุษย์ ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทพชั้นดาวดึงส์ จากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทพชั้นยามา ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทพชั้นดุสิต ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทพชั้นนิมมานรดี ถัดจากนั้น ๔ เท่าเป็นปริมาณอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวดี

[๒๓] เวลา ๙๒๑ โกฏิกีบ ๖ ล้านปี เป็นปริมาณอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวดี

[๒๔] ปฐมฌานวิปากจิตย่อมนำไปบังเกิดในปฐมฌานภูมิ ๓ ด้วยอำนาจของปฏิวนธิ ภวังค์และจุติ

[๒๕] ทำนองเดียวกัน ทุติยฌานวิปากจิต และตติยฌานวิปากจิต ย่อมนำไปบังเกิดในทุติยฌานภูมิ

[๒๖] จตุตถฌานวิปากจิต ย่อมนำไปบังเกิดในตติยฌานภูมิ

[๒๗] ปัญจมฌานวิปากจิต ย่อมนำไ-ปบังเกิดในจตุตถฌานภูมิ

[๒๘] รูปเท่านั้น ย่อมเป็นปฏิสนธิของอสัญญสัตว์ ทำนองเดียวกัน ต่อจากปฏิสนธินั้นไป รูปเท่านั้นย่อมดำเนินไปในปวัตติกาล แล้วดับลงในเวลจุติ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า รูปาวจรปฏิสนธิ ๖

[๒๙] บรรดาพรหมเหล่านั้น ส่วนที่สามของกัป เป็นปริมาณอายุของปาริสัชชาพรหม

[๓๐] กึ่งกัปเป็นปริมาณอายุของปุโรหิตาพรหม

[๓๑] ๑ กัปเป็นปริมาณอายุของมหาพรหม

[๓๒] ๒ กัปเป็นปริมาณอายุของปริตตาภาพรหม

[๓๓] ๔ กัปเป็นปริมาณอายุของอัปปมาณาภาพรหม

[๓๔] ๘ กัปเป็นปริมาณอายุของอาภัสสราพรหม

[๓๕] ๑๖ กัปเป็นปริมาณอายุของปริตตสุภาพรหม

[๓๖] ๓๒ กัปเป็นปริมาณอายุของอัปปมาณสุภาพรหม

[๓๗] ๖๔ กัปเป็นปริมาณอายุของสุภกิณหาพรหม

[๓๘] ๕๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของเวหัปผลาพรหม และอสัญญสัตตพรหมทั้งหลาย

[๓๙] ๑,๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของอวิหาพรหม

[๔๐] ๒,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของอตัปปาพรหม

[๔๑] ๔,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของสุทัสสาพรหม

[๔๒] ๘,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของสุทัสสีพรหม

[๔๓] ๑๖,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของอกนิฏฐพรหม

[๔๔] อรูปฌานวิปากจิตดวงที่ ๑ เป็นต้นย่อมนำไปบังเกิดในอรูปภูมิที่ ๑ เป็นต้น ด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ

[๔๕] บรรดารูปพรหมเหล่านั้น ๒๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงชั้นอากาสายตนภูมิ

[๔๖] ๔๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณัญจายตนภูมิ

[๔๗] ๖๐,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงชั้นอากิญจัญญายตนภูมิ

[๔๘] ๘๔,๐๐๐ กัปเป็นปริมาณอายุของพรหมผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ

[๔๙] ในภพหนึ่งๆ จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติเป็นจิตดวงเดียวกัน และมีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง

ทั้งหมดนี้เป็นปฏิสนธิจตุกกะในปริจเฉทนี้

กัมมจตุกกะ

[๕๐] กรรมที่ว่าด้วยอำนาจแห่งกิจ มี ๔ อย่าง คือ

(๑) ชนกกรรม กรรมที่ให้ผลในปฏิสนธิกาล
(๒) อุปถัมภกกรรม กรรมที่ให้ผลโดยเข้าอุปการะต่อจากปฏิสนธิกาลไป
(๓) อุปปีฬกกรรม กรรมที่ให้ผลโดยเข้าไปเบียดเบียนผลของกรรมอื่นๆ
(๔) อุปฆาตกกรรม กรรมที่ที่ให้ผลโดยการเข้าไปตัดรอนผลของกรรมอื่นๆ

[๕๑] กรรมที่ว่าด้วยอำนาจแห่งการให้ผล มี ๔ อย่าง คือ

(๑) ครุกรรม กรรมหนัก
(๒) อาสันนกรรม กรรมที่ทำหรือระลึกได้ในเวลาใกล้สิ้นชีวิต
(๓) อาจิณณกรรม กรรมที่ทำอยู่เนืองๆ
(๔) กฏัตตากรรม กรรมสามัญที่นอกจากกรรมทั้ง ๓ อย่างข้างต้น

[๕๒] กรรมที่ว่าด้วยการเสวยผล มี ๔ อย่างคือ

(๑) ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในภพนี้
(๒) อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในลำดับต่อจากภพนี้
(๓) อปราปริยเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในภพที่ ๓ จากภพนี้ไป
(๔) อโหสิกรรม กรรมที่ไม่ให้ผล

[๕๓] ทำนองเดียวกัน กรรมที่ว่าภูมิแห่งการให้ผล มี ๔ อย่าง คือ อกุศลกรรม กามาวจรกุศลกรรม รูปาวจรกุศลกรรม อรูปาวจรกุศลกรรม

อกุศลกรรม

[๕๔] บรรดากรรมเหล่านั้น อกุศลกรรมมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทวารของกรรม คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

[๕๕] อย่างไร ? คือ การฆ่าสัตว์ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ และการประพฤติผิดในกาม ชื่อว่า กายกรรม เพราะกรรมทั้ง ๓ นี้โดยมากมักเป็นไปทางกายทวารที่ท่านเรียกว่า กายวิญญัติ

[๕๖] การกล่าวเท็จ การกล่าวให้ร้ายลับหลัง การด่าว่า แลชะการกล่าวถ้อยคำไร้สาระ ชื่อว่า วจีกรรม เพราะโดยมากมักเป็นไปทางวจีทวาร ที่ท่านเรียกว่า วจีวิญญัติ

[๕๗] ความเพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น ความคิดประทุษร้าย และความเห็นผิด ชื่อว่า มโนกรรม เพราะโดยมากมักเป็นไปในมโนทวาร โดยปราศจากกายวิญญัติและวจีวิญญัติ

[๕๘] บรรดาอกุศลกรรมเหล่านั้น การฆ่าสัตว์ การด่าว่า และความคิดประทุษร้าย ย่อมเกิดขึ้นด้วยโทสมูลจิต

[๕๙] การประพฤติผิดในกาม ความเพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น และความเห็นผิด ย่อมเกิดขึ้นด้วยโลภมูลจิต

[๖๐] กรรมที่เหลืออีก ๔ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยโทสมูลจิต และโลภมูลจิต ทั้งสอง

[๖๑] อกุศลกรรมนี้มี ๑๒ อย่างด้วยอำนาจิตตุปบาท แม้โดยประการทั้งปวง

กามาวจรกุศลกรรม

[๖๒] กามาวจรกุศลกรรมมี ๓ อย่างด้วยนาจแห่งทวารของกรรม คือ ที่เป็นไปทางกสย ชื่อว่ากายกรรม ที่เป็นไปทางวาจาชื่อวจีกรรม ที่เป็นไปทางมโนทวารชื่อว่ามโนกรรม

[๖๓] โดยทำนองเดียวกัน กามาวจรกุศลมี ๓ ด้วยอำนาจแห่งทาน ศีล และภาวนา

[๖๔] กามาวจรกุศลกรรมนี้ มี ๘ ด้วยอำนาจแห่งจิตตุปบาท

[๖๕] กามาวจรกุศลกรรม มี ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งกรรมบถ ๑๐ คือ

(๑) ทาน การให้
(๒) ศีล การสำรวมกายและวาจา
(๓) ภาวนา การอบรมจิต
(๔) อปจายนะ ความอ่อนน้อมถ่อทตน
(๕) เวยยาวัจจะ การขวนขวายให้ความช่วยเหลือ
(๖) ปัตติทาน การให้ส่วนบุญ
(๗) ปัตตานุโมทนา การอนุโมทนาบุญ
(๘) ธรรมัสวนะ การฟังธรรม
(๙) ธรรมเทศนา การแสดงธรรม
(๑๐) ทิฏฐุชุกรรม การทำความเห็นให้ตรง

[๖๖] อนึ่งกรรมทั้ง ๒๐ (อกุศลกรรม ๑๒ กามาวจรกุศลกรรม ๘) นั้น ย่อมถึงการนับว่าเป็นกามาวจรกรรม

รูปาวจรกุศลกรรม

[๖๗] ส่วนรูปาวจรกุศลกรรม เป็นมโนกรรมอย่างเดียวเท่านั้น อนึ่งรูปาวจรกุศลกรรมนั้น สำเร็จจากการภาวนา บรรลุความเป็นอัปปนา มี ๕ อย่างตามประเภทแห่งองค์ฌาน

อรูปาวจรกุศลกรรม

[๖๘] โดยทำนองเดียวกัน อรูปาวจรกุศล เป็นมโนกรรม อรูปาวจรกุศลกรรมนั้น สำเร็จจากการภาวนา บรรลุความเป็นอัปปนา มี ๔ อย่างตามประเภทของอารมณ์

การให้ผลของกามาวจรกรรม

[๖๙] ในภูมิแห่งการให้ผล ๔ อย่างเหล่านั้น อกุศลกรรม เว้นอุทธัจจะ ย่อมให้ผลเป็นปฏิสนธิในอบายภูมิ ส่วนในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่างทั้งหมด ย่อมส่งผลให้อกุศลวิปากจิต ทั้ง ๗ ดวง ปรากฏในกามาวจรภูมิและรูปาวจรภูมิทั้งหมดตามสมควร

[๗๐] กามาวจรกุศลกรรม ย่อมให้ผลเป็นปฏิสนธิในกามสุคติภูมิ โดยทำนองเดียวกันนี้ ย่อมก่อให้เกิดมหาวิปากจิตในปวัตติกาล และยังก่อให้เกิดอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวงในกามภูมิและรูปภูมิทั้งหมดได้ตามสมควร

[๗๑] ในกามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น ติเหตุกกุศลกรรมชนิดอุกกัฏฐะ ย่อมให้ผลเป็นติเหตุกปฏิสนธิจิต และก่อให้เกิดกุศลวิปากจิต ๑๖ ดวงในปวัตติกาล

[๗๒] ติเหตุกกุศลกรรมชนิดโอมกะ และทวิเหตุกกุศลกรรมชนิดอุกกัฏฐะ ย่อมให้ผลเป็นทวิเหตุกปฏิสนธิจิต ในปฏิสนธิกาล และยังก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๒ ดวง เว้นติเหตุกมหาวิปากจิต ๔ ในปวัตติกาล

[๗๓] ทวิเหตุกกุศลกรรมชนิดโอมกะ ย่อมให้ผลเป็นอเหตุกปฏิสนธิจิต ในปฏิสนธิกาล และยังก่อให้เกิดอเหตุกกุศลวิปากจิตได้ในปวัตติกาลเท่านั้น

[๗๔] เกจิอาจารย์กล่าวว่า กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นสสังขาริก กุศลกรรมที่เป็นสสังขาริก ย่อมไม่ก่อให้เกิดวิปากจิตที่เป็นอสังขาริก

การให้ผลของมหัคคตกุศลกรรม

[๗๕] โยคาวจรผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลชนิดที่เป็นปริตตะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นปาริสัชชา

[๗๖] โยคาวจรผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลชนิดที่เป็นมัชฌิมะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นปุโรหิตา

[๗๗] โยคาวจรผู้เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลชนิดที่เป็นปณีตะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นมหาพรหม

[๗๘] ทำนองเดียวกัน โยคาวจรผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานชนิดที่เป็นปริตตะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตาภา

[๗๙] ทำนองเดียวกัน โยคาวจรผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานชนิดที่เป็นมัชฌิมะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตาภา

[๘๐] ทำนองเดียวกัน โยคาวจรผู้เจริญทุติยฌานและตติยฌานชนิดที่เป็นปณีตะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นอาภัสสรา

[๘๑] โยคาวจรผู้เจริญจตุตถฌานชนิดที่เป็นปริตตะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นปริตตสุภา

[๘๒] โยคาวจรผู้เจริญจตุตถฌานชนิดที่เป็นมัชฌิมะ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นอัปปมาณสุภา

[๘๓] โยคาวจรผู้เจริญจตุตถฌานชนิดที่เป็นปณีต ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุภกิณหา

[๘๔] โยคาวจรผู้เจริญปัญจมฌาน ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นเวหัปผลา

[๘๕] โยคาวจรผู้เจริญปัญจมฌานนั้นนั่นแหละ ที่คลายความยินดีในสัญญา ย่อมอุบัตในหมู่พรหมชั้นอสัญญสัตว์

[๘๖] ส่วนอนาคามีบุคคล ย่อมอุบัติในหมู่หรหมชั้นสุทธาวาส

[๘๗] โยคาวจรผู้เจริญอรูปาวจรกุศลไปตามลำดับ ย่อมอุบัติในหมู่พรหมชั้นอรูปพรหม

[๘๘] หัคคตกุศลที่กล่าวมานี้ ย่อมก่อให้เกิดวิบากที่เหมือนกัน ที่กำหนดไว้ตามภูมิในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

ทั้งหมดนี้เป็นกรรมจตุกกะในปริจเฉทนี้

ลำดับแห่งการจุติและปฏิสนธิ
มรณุปปัตติจตุกกะ

[๘๙] ชื่อว่า ความเกิดเกิดขึ้นแห่งความตายมี ๔ อย่าง คือ

(๑) อายุกขยมรณะ ตายโดยสิ้นอายุขัย
(๒) กัมมักขยมรณะ ตายเพราะสิ้นกรรม
(๓) อุภยักขยมรณะ ตายเพราะสิ้นทั้งอายุและกรรม
(๔) อุปัจเฉทกกรรมมรณะ ตายเพราะกรรมเข้าตัดรอน

[๙๐] อนึ่ง กรรมที่ก่อให้เกิดการปฏิสนธิในภพอื่น ที่มาปรากฏต่อหน้าในเวลาใกล้ตายตามสมควร ด้วยเหตุ ๔ อย่างนั้นก็ดี กรรมนิมิตที่มีรูปารมณ์เป็นต้นที่ตนเคยพบเห็นมาก่อน และที่เป็นเครื่องมือในการใช้ทำกรรมนั้นๆ ก็ดี คตินิมิตที่ตนจะพึงเข้าถึงและที่ตนจะได้รับ ในภพที่จะบังเกิดต่อไปก็ดี ย่อมมาปรากฏทางทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวารทั้ง ๖ ด้วยแรงกรรมแก่สัตว์ทั้งหลายที่กำลังจะตาย ลำดับต่อจากนั้น โดยส่วนมาก กระแสจิตจะรับอารมณ์ที่มาปรากฏโดยประการอย่างนั้น ทั้งที่บริสุทธิ์และเศร้าหมองตามสมควรแก่กรรมที่จะเผล็ดผล แล้วเป็นไปอย่างต่อเนื่อง เหมือนน้อมเข้าไปสู่อารมณ์ตามที่ปรากฏนั้นตามสมควรแก่ภพ ที่ตนจะไปบังเกิด อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่จะให้ไปถือปฏิสนธินั้นนั่นเองย่อมมาสู่ทวาร ด้วยอำนาจของการทำให้บังเกิดขึ้นมาใหม่

[๙๑] ในเวลาสิ้นสุดแห่งวิถีจิต หรือในเวลาสิ้นสุดแห่งภวังค์ของบุคคลผู้ใกล้จะตายนั้น จุติจิตเป็นจิตดวงสุดท้ายของปัจจุบันภพ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปด้วยอำนาจของการจุติ เมื่อจิตนั้นสิ้นสุดดับลงแล้ว ต่อจากจุติจิตนั้น จิตที่เรียกว่าปฏิสนธิจิต จะรับอารมณ์ตาม

ที่มรณาสันนวิถีจิตรับไว้แล้ว ทั้งที่ยังมีหทัยวัตถุ หรือที่ไม่มีหทัยวัตถุ อันกุศลกรรมและอกุศลกรรมปรุงแต่ง ซึ่งแวดล้อมด้วยอวิชชานุสัย อันมีตัณหานุสัยเป็นรากเหง้า ก่อให้เกิดขึ้นได้ตามสมควร ยังมีสัมปยุตตธรรมเข้าร่วมเป็นประธานโดยความเป็นที่ตั้งแห่งสัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมดำรงอยู่ในภพต่อไปด้วยอำนาจการสืบต่อกับภพอื่น

[๙๒] อนึ่ง ในเรื่องนี้ ชวนจิต ๕ ดวงที่เป็นไปอย่างช้าๆ เป็นสิ่งที่พึงหวังได้ในมรณาสันนวิถีจิต ฉะนั้น ถ้าการตายในขณะที่อารมณ์ปัจจุบันเข้ามาปรากฏในทวารแล้วยังดำรงอยู่ ในขณะนั้น ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตจะได้รับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน เพราะเหตุนั้น อารมณ์ที่กามาวจรปฏิสนธิจิตรับมาทางทวารทั้ง ๖ ที่เป็นกรรมนิมิตหรือคตินิมิตซึ่งเป็นอารมณ์ปัจจุบันหรืออดีต ย่อมเกิดขึ้น ส่วนอดีตกรรมเท่านั้น เป็นกรรมที่รับมาทางมโนทวาร อารมณ์ทั้งหมดเหล่านั้น เป็นปริตตธรรมเท่านั้น

[๙๓] ส่วนกรรมนิมิตที่เป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์ของรูปาวจรปฏิสนธิ

[๙๔] โดยทำนองเดียวกันนี้ กรรมนิมิตที่เป็นมหัคคตธรรมและบัญญัติ เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรปฏิสนธิจิตได้ตามสมควร

[๙๕] ส่วนชีวิตนวกกลาป ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นปฏิสนธิของอสัญญสัตตพรหม ฉะนั้น อสัญญสัตตพรหมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ผู้มีรูปเป็นปฏิสนธิ

[๙๖] อรูปพรหมชื่อว่า เป็นผู้มีปฏิสนธิเป็นนาม

[๙๗] สัตว์ที่เหลือชื่อว่า ผู้มีทั้งรูปและนามเป็นปฏิสนธิ

[๙๘] อรูปปฏิสนธิเว้นอรูปปฏิสนธิชั้นต่ำ ย่อมมีได้ต่อจากอรูปจุติจิต ทำนองเดียวกันนี้ ติเหตุกกามาวจรปฏิสนธิ ย่อมมีได้ต่อจากอรูปจุติ ปฏิสนธิเว้นอเหตุก ปฏิสนธิ ย่อมมีได้ต่อจากรูปาวจรจุติจิต ปฏิสนธิจิตทั้งปวงย่อมมีได้ต่อจากติเหตุกามาวจร ส่วนปฏิสนธิจิตที่เกิดต่อจากจุติอื่น ย่อม้กิดได้ในกามภูมิเท่านั้น

ทั้งหมดนี้เป็นลำดับแห่งจุติและปฏิสนธิในปริจเฉทนี้

[๙๙] ตั้งแต่เวลาต่อจากภังคขณะแห่งปฏิสนธิจิต ของสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิตามที่กล่าวมาเช่นนี้ เมื่อไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้น ปฏิสนธิจิตนั้นย่อมรับอารมณ์นั้นนั่นเอง แล้วเป็นจิตที่เรียกว่าลำดับภวังค์ โดยความเป็นเหตุสืบต่อภพ ย่อมเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย เหมือนสายน้ำตราบจนถึงการเกิดขึ้นของจุติจิต

[๑๐๐] อนึ่งในวาระสุดท้าย จิตที่ทำหน้าปฏิสนธินั้นนั่นแหละ จะเกิดขึ้นทำหน้าที่จุติจิต แล้วดับไป

[๑๐๑] ต่อจากนั้น ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไปตามลำดับ เปรียบเหมือนล้ารถเท่านั้น

[๑๐๒] ปฏิสนธิจิต ภวังค์คจิต วิถีจิต และจุติจิต ย่อมเป็นไปในปัจจุบันภพนี้ ฉันใด กระแสจิตนี้คือ ปฏิสนธิจิต และภวังคจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก ฉันนั้น บัณฑิตทั้งหลาย ผู้มีพรตอันงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิตกับเจตสิกนี้ว่า เป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ได้บรรลุพระนิพพาน อันไม่เคลื่อนคลอยแล้ว เป็นผู้มีพันธนาการ คือเยื่อใยอันตนตัดขาดดีแล้ว จักเข้าถึงแดนสงบ

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อวิถีวิมุตตสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๖. ฉัฏฐปริจเฉท
รูปสังคหวิภาค

[๑] ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ข้าพเจ้าได้จำแนกสภาวธรรมคือจิตและเจตสิก พร้อมทั้งประเภทและความเป็นไป ไว้เรียบร้อยแล้ว บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวรูป

[๒] ในรูปปริจเฉทนี้ มีรูปสังคหะ ๕ ประเภทคือ

(๑) รูปสมุทเทส การแสดงรูปโดยย่อ
(๒) รูปวิภาค การแสดงรูปโดยการจำแนกให้พิสดาร
(๓) รูปสมุฏฐาน การแสดงรูปโดยสมุฏฐาน
(๔) รูปกลาป การแสดงรูปที่เกิดรวมกันเป็นหมวดหมู่
(๕) รูปปวัตติ การแสดงรูปตามลำดับแห่งการเกิดขึ้น

[๓] รูป มี ๒ อย่างคือ มหาภูตรูป และอุปาทายรูป ย่อมถึงการรวมเข้าเป็น ๑๑ อย่าง

[๔] รูปนั้น ย่อมถึงการรวมเข้าด้วยกันได้อย่างไร คือ คือ (๑) ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ชื่อว่า ภูตรูป (รูปใหญ่, รูปที่ปรากฏชัด)

[๕] (๒) จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ชื่อว่า ปสาทรูป (รูปที่สีความใสสามารถรับอารมณ์ได้)

[๖] (๓) รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ กล่าวคือภูตรูป ๓ เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่า โคจรรูป (รูปที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก)

[๗] (๔) อิตถีภาวะ และปุริสภาวะ ชื่อว่า ภาวรูป (รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิงเป็นชาย)

[๘] (๕) หทัยวัตถุ ชื่อว่า หทัยรูป

[๙] (๖) ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ชีวิตรูป

[๑๐] (๗) กพฬีการาหาร ชื่อว่า อาหารรูป

[๑๑] รูปทั้ง ๑๘ อย่างนี้ที่กล่าวมานี้ ย่อมถึงการนีบว่าเป็น

(๑) สภาวรูป รูปที่มีสภาวะเป็นของตนๆ
(๒) สลักขณรูป รูปที่มีลักษณะของสังขตธรรม
(๓) นิปผันนรูป รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น
(๔) รูปรูป รูปที่มีความแปรปรวนปรากฏชัดเจน
(๕) สัมมสนรูป รูปที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐานได้

[๑๒] (๘) ธาตุกล่าวคือช่องว่าง ชื่อว่า ปริจเฉทรูป

[๑๓] (๙) กายวิญญัติ และวจีวิญญัติ ชื่อว่า วิญญัตติรูป

[๑๔] (๑๐) ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัญญตารูป และวิญญัติรูปอีก ๒ ชื่อว่า วิการรูป

[๑๕] (๑๑) อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป ชื่อว่า ลักขณรูป (รูปที่เป็นลักษณะของสังขตธรรม)

[๑๖] อนึ่ง ในรูปสมุทเทสนี้ ชาติรูปนั่นแหละ ชื่อว่า อุปจยรูป (การเกิดขึ้นของรูป) และ สันนตติรูป (ความสืบต่อของรูป) ด้วยประการดังกล่าวมานี้ รูปทั้ง ๑๑ อย่างนี้ เป็นรูป ๒๘ อย่างด้วยการจำแนกโดยย่อ

[๑๗] รูป ๑๑ อย่างนั้จำแนกออกเป็น ๒๘ ได้อย่างไร รูป ๒๘ อย่างคือ ภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ รวมเป็นนิปผันนรูป ๑๘ อย่าง ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔ รวมเป็นอนิปผันนรูป ๑๐

ทั้งหมดนี้เป็นรูปสมุทเทสในปริจเฉทนี้

รูปวิภาค

[๑๘] อนึ่ง รูป ๒๘ อย่างทั้งหมดนี้ แม้มีอย่างเดียว

รูป เป็นอเหตุกะ ไม่มีเหตุ
สัปปัจจยะ มีปัจจัยปรุงแต่ง
สาสวะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ
สังขตะ ถูกปัจจัย ๔ ปรุงแต่ง
โลกิยะ เป็นโลกิยธรรม
กามาวจร เป็นกามาวจรธรรม
อนารัมมณะ รับอารมณ์ไม่ได้
อัปปหาตัพพะ เป็นธรรมที่ไม่ควรประหาณ เป็นต้น

นอกจากนี้ย่อมถึงการจำแนกออกเป็นหลายอย่าง โดยประเภทแห่ง อัชฌัตติกรูป และพาหิรรูปเป็นต้น

[๑๙] รูปเหล่านั้นจำแนกออกเป็นหลายประเภทได้อย่างไร คือ ปสาทรูป ๕ ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป รูปที่เหลือ ชื่อว่า พาหิรรูป

[๒๐] รูป ๖ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ หทัยวัตถุรูป ๑ ชื่อว่า วัตถุรูป รูปที่เหลือชื่อว่า อวัตถุรูป

[๒๑] รูป ๗ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ วิญญัตติรูป ๒ ชื่อว่า ทวารรูป (รูปที่เป็นเหตุเกิดแห่งวิถีจิตและกรรม) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า อทวารรูป (รูปที่ไม่ใช่เป็นเหตุเกิดแห่งวิถีจิตและ

กรรม)

[๒๒] รูป ๘ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า อินทรียรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในทัสสนกิจเป็นต้น) ส่วนรูปที่เหลือชื่อว่า อนินทรียรูป (รูปที่ไม่เป็นใหญ่ในทัสสนกิจเป็นต้น)

[๒๓] รูป ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๕ ชื่อว่า โอฬาริกรูป (รูปหยาบ) สันติเกรูป (รูปใกล้) หรือสัปปฏิฆรูป (รูปที่กระทบกันได้) ส่วนรูปที่เหลือ ชื่อว่า สุขุมรูป (รูปละเอียด) ทูเรรูป (รูปไกล) หรืออัปปฏิฆรูป (รูปที่กระทบกันไม่ได้)

[๒๔] รูปที่เกิดจากกรรมชื่อว่าอุปาทินนรูป ส่วนรูปที่เหลือ ชื่อว่า อนุปาทินนรูป

[๒๕] รูปายตนะ ชื่อว้า สนิทัสสนรูป (รูปที่เห็นได้) ส่วนรูปที่เหลือ ชื่อว่า อนิทัสสนรูป

[๒๖] รูป ๕ อย่างคือ ปสาทรูป ๒ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น รับอารมณ์ด้วยการไม่สัมผัสวัตถุ และปสาทรูป ๓ อย่างมีฆานปสาทรูปเป็นต้น รับอารมณีด้วยการสัมผัสวัตถุ ชื่อว่า โคจรคาหิกรูป ส่วนรูปที่เหลือ ชื่อว่า อโคจรัคคาหิกรูป

[๒๗] รูป ๘ อย่างคือ วัณณะ คันธะ รสะ และภูตรูป ๔ ชื่อว่า อวินิพโภครูป (รูปที่แยกจากกันและกันไม่ได้) ส่วนรูปที่เหลือ ชื่อว่า วินิพโภครูป (รูปปที่แยกจากกันและกันได้)

[๒๘] บัณฑิตทั้งหลายย่อมจำแนกรูป ๒๘ อย่าง โดยประเภทแห่งอัชฌัตติกรูป เป็นต้น ตามสมควรอย่างนี้

ทั้งหมดนี้เป็นรูปวิภาคในปริจเฉทนี้

รูปสมุฏฐานนัย

[๒๙] สมุฏฐานของรูปมี ๔ อย่างคือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร

[๓๐] บรรดาสมุฏฐานทั้ง ๔ เหล่านั้น จิตที่เป็นกุศลกรรมอกุศลกรรมซึ่งถูกปรุงแต่ง ๒๕ อย่างกามาวจรจิต ๒๐ และรูปาวจรจิต ๕ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานภายในสันดานของตนทุกๆ ขณะจิตนับตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา

[๓๑] จิต ๗๕ ดวง เว้นอรูปาวจรจิต ๔ ดวงและทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง เมื่อเกิดขึ้นย่อมก่อให้เกิดรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนับตั้งแต่ภวังคจิตดวงแรกเป็นต้นมา

[๓๒] บรรดาจิตทั้ง ๗๕ ดวงเหล่านั้น อัปปนาชวนจิตย่อมทรงร่างกายไว้ได้

[๓๓] โวฏฐัพพนจิต กามาวจรชวนจิต และอภิญญาจิต ย่อมยังวิญญัติให้เกิดขึ้นได้

[๓๔] อนึ่งบรรดาจิตเหล่านี้ โสมนัสสชวนจิต ๑๓ ดวง ย่อมยังการยิ้มแย้มให้เกิดขึ้น

[๓๕] เตโชธาตุที่เรียกว่า สีตเตโช และอุณหเตโช เมื่อถึงฐิติขณะ ย่อมยังรูปที่มีอุตุเป็นสมาฏฐาน ทั้งภายในและภายนอก ให้เกิดขึ้นได้ตจามสมควร

[๓๖] อาหารคือโอชาที่ถึงฐิติขณะแล้ว ย่อมยังรูปที่มีอาหาเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้นได้ ในเวลาที่กลืนกินลงไปภายใน

[๓๗] บรรดารูปเหล่านั้น หทัยรูปและอินทรียรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น

[๓๘] วิญญัตติรูป ๒ เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น

[๓๙] เสียงที่เป็นรูปย่อมเกิดจากจิตและอุตุ

[๔๐] วิการรูป ๓ มีรูปลหุตาเป็นต้น ย่อมเกิดจาก อุตุ จิต และอาหาร

[๔๑] อวินิปโภครูป ๘ และอากาสธาตุ ๑ ย่อมเกิดจากสมุฏฐานได้ทั้ง ๔

[๔๒] ลักขณรูป ๔ มิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เลย

[๔๓] กรรมชรูป จิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป มีจำนวน ๑๘, ๑๕, ๑๓ และ ๑๒ ตามลำดับ

[๔๔] พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงว่า ลักขณรูปทั้ง ๔ ย่อมมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะลักขณรูปเหล่านั้น เป็นเพียงสภาวของรูปที่เกิดขึ้นเป็นต้นล้วนๆ

ทั้งหมดนี้เป็นรูปสมุฏฐานนัยในปริจเฉทนี้

กลาปโยชนา

[๔๕] รูปกลาปมี ๒๑ กลุ่ม แต่ละกลุ่มเกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีที่ตั้งเป็นอันเดียวกัน และเป็นไปด้วยกัน

[๔๖] บรรดารูปกลาปทั้ง ๒๑ เหล่านั้น ชีวิตรูปและอวินิพโภครูปกับจักขุ เรียกว่า จักขุทสกะ (รูปกลาป ๑๐ รูปมีจักขุปสาทรูปเป็นประธาน) ทำนองเดียวกันนี้ ชีวิตรูปและอวินิพโภครูปกับโสตะเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบไปตามลำดับดังนี้คือ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ อิตถีภาวทสกะ ปุริสภาวทสกะ และวัตถุทสกะ สำหรับอวินิพโภครูป ๘ กับชีวิตรูป ๑ เรียกว่า ชีวิตนวกกลาป ที่กล่าวมานี้เป็นรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๙ กลาป

[๔๗] ส่วนอวินิพโภครูป เรียกว่า สุทธัฏฐกกลาป (รูปกลาปล้วนๆ ไม่ระคนกับรูปอย่างอื่นๆ) อวินิพโภครูปนั้นนั่นแหละ กับกายวิญญัติ เรียกว่ากายวิญญัตินวกกลาป (กลาป ๙ รูปมีกายวิญญัติเป็นประธาน) อวินิพโภครูป ๘ กัลวจีวิญญัติ ๑ สัททรูป ๑ เรียกว่า วจีวิญญัตติทสกกลาป อวินิพโภครูป ๘ กับลหุตารูปเป็นต้น เรียกว่า ลหุกาเทกาทสกกลาป อวินิพโภครูป กับกายวิญญัติและลหุตารูปเป็นต้น เรียกว่า กายวิญญัตติลหุตาทิทวาทสกกลาป อวินิพโภครูปกับวจีวิญญัติ สัททรูป และลหุตารูปเป็นต้น เรียกว่า วจีวิญญัตติสัททลหุตาทิเตรสกกลาป ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นรูปกลาปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖ กลาป

[๔๘] รูปกลาปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างคือ สุทธัฏฐกะ สัททนวกะ ลหุตาเทกาทสกะ และสัททลหุตาทิทวาทสกะ

[๔๙] รูปกลาปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน มี ๒ คือ สุทธัฏฐกะ และลหุตาเทกาทสกะ

[๕๐] บรรดากลาปเหล่านั้น รูปกลาปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานมี ๒ คือ สุทธัฏฐกะ และสัททนวกะ ย่อมเกิดขึ้นได้แม้กับพาหิรรูป ส่วนรูปกลาปที่เหลือทั้งหมดเป็นภายในเท่านั้น

[๕๑] รูปกลาปที่มีกรรม จิต อุตุ และอาหารเป็นสมุฏฐาน มี ๒๑ กลาป คือ ๖, ๙, ๔ และ ๒ กลาป ตามลำดับ บัณฑิตทั้งหลายย่อมกล่าวว่า อากาศธสตุ และลักขณรูป ๔ มิใช่เป็นส่วนประกอบของรูปกลาป เพราะเป็นเครื่องกำหนดและเป็นลักษณะของสังขตธรรม

ทั้งหมดนี้เป็นเป็นการจัดรูปกลาปในปริจเฉทนี้

รูปปวัตติกกมะ

[๕๒] รูปทั้งหมดนี้ย่อมรวบรวมได้ทั้งหมดในปวัตติกาลในกามภูมิตามสมควร

[๕๓] ส่วนในปฏิสนธิกาล ทสกะทั้ง ๗ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ โดยมาก ย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้ถือกำเนิดในสังเสทชะและโอปปาติกะ แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะ ย่อมไม่ปรากฏเป็นอย่างต่ำ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบความเสื่อมถอยลงของรูปกลาป ด้วยอำนาจแห่งรูปกลาปตามที่กล่าวมาแแล้วนั้นเถิด

[๕๔] กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ทั้ง ๓ นี้แล ย่อมปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้เป็นคัพภเสยยกะ ตลอดถึงพวกอัณฑชะด้วย ทำนองเดียวกัน บางครั้ง ภาวทสกะก็ไม่ปรากฏ ต่อจากนั้น ในปวัตติกาล จักขุทสกะเป็นต้นที่แสดงไว้ตามลำดับย่อมปรากฏ

[๕๕] สรุปความว่า สันตติของรูปกลาปที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ อย่าง คือรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเริ่มต้นแต่อุปาทขณะของปฏิสนธิ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นที่อุปาทขณะของปฐมภวังค์ รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเริ่มตั้งแต่ฐีติขณะของปฏิสนธิจิต รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เริ่มตั้งแต่การแผ่ซ่านไปของโอชา ย่อมดำเนินสืบต่อเนื่องกันไปจนตลอดอายุขัยในกามภูมิ เหมือนความสืบต่อเปลวประทีป และเหมือนความสืบต่อของกระแสน้ำ

[๕๖] แต่ในเวลาที่สัตว์ตายลง กรรมชรูปย่อมไม่เกิดขึ้นอีกตั้งแต่ฐิติกาลของจิตดวงที่ ๑๗ ซึ่งนับถอยจากจุติจิตขึ้นไป ทั้งกรรมชรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น ที่ได้ดำเนินไปตลอดกาลจนถึงจุติจิต ย่อมดับลง ต่อจากนั้นจิตตชรูป และอาหารชรูปย่อมดับลงตามกันไป ต่อจากนั้น อุตุสมุฏฐานรูป ย่อมเกิดดับสืบต่อกันไป ตราบจนเป็นซากศพ

[๕๗] รูปของสัตว์ที่ตายแล้ว ย่อมสืบต่อกันไปในภพอื่นอีก ตั้งแต่ปฏิสนธิจนกระทั่งถึงจุติ โดย

ทำนองเดียวกันอย่างนี้แล

[๕๘] ส่วนในรูปภูมิ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ กับรูปกลาปที่เกิดจากอาหาร ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของพรหมเหล่านั้น จึงมีรูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๔ กลาป คือทสกะทั้ง ๓ ด้วยการจำแนกเป็นจักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ กับชีวิตนวกะ ส่วนในปวัตติกาลรูปที่มีจิตและอุตุเป็นสมุฏฐานย่อมปรากฏ

[๕๙] จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และสัททนวกะ ย่อมไม่ประกฏแก่อสัญญสัตตพรหม จิตตชรูปทั้งหมดย่อมไม่ปรากฏแก่อสัญญสัตตพรหมเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ในปฏิสนธิกาลของอสัญญัตตพรหมเหล่านั้น ชีวิตนวกะเท่านั้น ย่อมปรากฏ ส่วนในปวัตติกาล รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเว้นสัททนวกะ ย่อมยังมีเหลืออยู่

[๖๐] บัณฑิตพึงทราบ การสืบต่อกันชของรูปมี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเป็นปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ในภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอสัญญีภูมิ อย่างนี้

[๖๑] ในกามภูมิ มีรูปเกิดได้ครบ ๒๘ ในรูปภูมิ มีรูปเกิดได้ ๒๓ ในอสัญญสัตตภูมิมีรูปเกิดได้ ๑๗ เท่านั้น ในอรูปภูมิไม่รูปใดๆ เกิดขึ้นเลย สัททรูป วิการรูป ชรตารูป และอนิจจตารูป ย่อมไม่ปรากฏ ในอุปาทขณะของปฏิสนธิกาล แต่ในปวัตติกาลย่อมไม่มีรูปอะไรๆ ไม่ปรากฏ

ทั้งหมดนี้เป็นรูปปวัตติกกมะในปริจเฉทนี้

นิพพานเภทะ

[๖๒] ส่วนนิพพาน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งได้ด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรคและผล เรียกว่า นิพพาน เพราหลีกออกจากตัณหาที่ชื่อว่า วานะ

[๖๓] นิพพานนั้น แม้มีสภาพเป็นอย่างเดียว แคฃต่ก็จำแนกออกเป็น ๒ อย่าง ตามปริยายแห่งเหตุ คือสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

[๖๔] โดยทำนองเดียวกันนี้ นิพพานมี ๓ อย่าง อย่าง โดยจำแนกออกตามอาการ คือ สุญญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปปณิหิตนิพพาน

[๖๕] พระพุทธเจ้าทั้ลหาย ผู้พ้นแล้วจากตัณหา ตรัสเรียกธรรมที่ไม่ระคนกับสังขาร มีสภาพไม่คลาดเคลื่อน ล่วงพ้นจากความดับ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย และไม่มีธรรมใดประเสริฐกว่านั้นว่า นิพพาน โดยประการดังกล่าวมานี้ พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ทรงแสดงปรมัตถธรรมไว้ ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

จบปริจเฉทที่ ๖ ที่ชื่อว่า รูปสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๗. สัตตมปริจเฉท
สมุจจยสังคหวิภาค

[๑] ข้าพเจ้าได้กล่าวสภาวธรรม ๗๒ อย่างไว้พร้อมกับลักษณะแล้ว บัดนี้ จักกล่าวหัวข้อธรรมเหล่านั้นตามสมควร

[๒] บัณฑิตพึงทราบว่า สมุจจยสังคหะนั้นมี ๔ อย่าง (๑) อกุศลสังคหะ (๒) มิสสกสังคหะ (๓) โพธิปักขิยสังคหะ (๔) สัพพสังคหะ

อกุศลสังคหะ

[๓] สังคหะทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นอย่างไร ? อันดับแรก ในอกุศลสังคหะ อาสวะมี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

[๔] โอฆะมี ๔ อย่าง คือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏโฐฆะ และอวิชโชฆะ

[๕] โยคะ มี ๔ อย่าง คือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชชาโยคะ

[๖] คันถะมี ๔ อย่าง คือ อภิชฌากายคันถะ พยาปาทกายคันถะ สีลัพพตปรามาสกายคันถะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ

[๗] อุปาทานมี ๔ อย่างคือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน

[๘] นิวรณ์ มี ๖ อย่าง คือ กามฉันทนิวรณ์ พยาปาทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ วิจิกิจฉานิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์

[๙] อนุสัย มี ๗ อย่าง คือ กามราคานุสัย ภวราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และอวิชชานุสัย

[๑๐] ในสุตตันตนัยสังโยชน์มี ๑๐ อย่างคือ กามราคสังโยชน์ รูปราคสังโยชน์ อรูปราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ อุทธัจจสังโยชน์ และอวิชชาสังโยชน์

[๑๑] ในอภิธัมมนัยยังมีสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ กามราคสังโยชน์ ภวราคสางโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์ และอวิชชาสังโยชน์

[๑๒] กิเลสมี ๑๐ อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ มิทธะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ

[๑๓] อนึ่งในอกุสลสังคหะที่มีอาสวะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาตัณหาอันมีวัตถุกามและภพนั้นเป็นที่ตั้ง โดยเรียกว่า กามะ ภวะ ทั้งยังตรัสเรียกทิฏฐิที่เป็นไปโดยประการอย่างนั้นว่า สีลัพพตปรามาส อิทังสัจจาภินิเวสะ และอัตตวาทุปาทาน

[๑๔] อกุศลธรรมทั้งหลายคือ อาสวะ โอฆะ โยคะ และคันถะ มีองค์ธรรม ๓ อุปาทานมีองค์ธรรม ๒ นิวรณ์มีองค์ธรรม ๘ อนุสัยมีองค์ธรรม ๖ สังโยชน์มีองค์ธรรม ๙ กิเลสมีองค์ธรรม ๑๐ เราเรียกว่า อกุศลสังคหะ ๙ ประการ

มิสสกะสังคหะ

[๑๕] ในมิสสกะสังคหะ เหตุ มี ๖ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ

[๑๖] ฌานังคะมี ๗ คือ วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา โสมนัสส โทมนัส และอุเบกขา

[๑๗] มัคคังคะ มี ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ

[๑๘] อินทรีย์มี ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์

[๑๙] พละ มี ๘ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตัปปพละ อหิริกพละ อโนตตัปปพละ

[๒๐] อธิบดีมี ๔ คือ ฉันทาธิปติ วิริยาธิปติ จิตตาธิปติ และวิมังสาธิปติ

[๒๑] อาหาร มี ๔ คือ ๑. กพฬีการาหาร ๒. ผัสสาหาร ๓. มโนสัญเจตนาหาร ๔. วิญญาณาหาร

[๒๒] อนึ่งในมิสสกสังคหะนี้ บรรดาอินทรีย์ทั้งหลาย โสดาปัตติมรรคญาณ ชื่อว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์

[๒๓] อรหัตตผลญาณ ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์

[๒๔] ญาณทั้ง ๖ ในท่ามกลาง เรียกว่า อัญญินทรีย์

[๒๕] ชีวิตินทรีย์มี ๒ อย่าง ด้วยการจำแนกเป็นรูปและนาม

[๒๖] ในทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ย่อมไม่มีองค์ฌาน ในจิตที่ปราศจากความเพียร ย่อมไม่ปรากฏพลธรรม ในอเหตุกจิต ๑๘ ย่อมไม่มีองค์มรรค

[๒๗] ทำนองเดียวกัน ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต เอกัคคตาเจตสิก ย่อมไม่ถึงความเป็นมรรคอินทรีย์ หรือเป็นพละ

[๒๘] อธิบดีธรรมอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมปรากฏในทวิเหตุกชวนจิต และติเหตุกชวนจิต ตามสมควร

[๒๙] เหตุมีองค์ธรรม ๖ ฌานมีองค์ธรรคม ๕ มรรคมีองค์ธรรม ๙ อินทรีย์มีองค์ธรรม ๑๖ เรากล่าวว่า พลมีองค์ธรรม ๙ อธิบดีมีองค์ธรรม ๔ อาหารมีองค์ธรรม ๔ ทำนองเดียวกัน เรากล่าวมิสสกสังคหะ ซึ่งผสมสภาวธรรมมีกุศลเป็นต้นไว้ ๗ อย่าง

โพธิปักขิยสังคหะ

[๓๐] ในโพธิปักขิยสังคหะ สติปัฏฐานมี ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

[๓๑] สัมมัปปธานมี ๔ คือ ความพยายามเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ความพยายามเพื่อห้ามบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ความเพียรเพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และความพยายามเพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น

[๓๒] อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทิทธิบาท วิริยิทธิบาท จิตติทธิบาท และวีมังสิทธิบาท

[๓๓] อินทรีย์มี ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์

[๓๔] พละมี ๕ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ และปัญญาพละ

[๓๕] โพชฌงค์มี ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

[๓๖] มรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

[๓๗] อนึ่งในโพธิปักขิยสังคหะนี้ท่านเรียก สัมมาสติเพียงอย่างเดียวเท่านั้นว่า สติปัฏฐาน ๔

[๓๘] ทำนองเดียวกัน ท่านเรียกสัมมาวายามะอย่างเดียวเท่านั้นว่า สัมมัปปธาน ๔

[๓๙] ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ว่าโดยสภาวธรรมแล้วมี ๑๔ อย่างคือ ฉันทะ จิตตะ อุเบกขา สัทธา ปัสสัทธิ ปีติ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ วีรตี ๓ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ว่าโดยประเภทมี ๓๗ ในโพธิปักขิยธรรมนี้มีธรรม ๗ หมวด

[๔๐] ธรรม ๙ อย่าง คือ สัวกัปปะ ปัสสัทธิ ปีติ อุเบกขา ฉันทะ จิตตะ และวิรตี ๓ เป็นธรรมปรากฏในฐานะเดียว วิริยะปรากฏใน ๙ ฐานะ สติประกฏใน ๘ ฐานะ สมาธิประกฏใน ๔ ฐานะ ปัญญาปรากฏใน ๕ ฐานะ สัทธาปรากฏใน ๒ ฐานะ ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกธรรมอันประเสริฐ ล้ำเลิศ ๓๗ ประการ

[๔๑] โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด ย่อมปรากฏในโลกุตตรจิต สังกัปปะและปีติย่อมไม่ปรากฏในโลกุตตรจิตเป็นบางครั้ง แต่ย่อมปรากฏได้ตามสมควรในโลกียจิต ในเวลาที่วิสุทธิ ๖ ปรากฏขึ้น

สัพพสังคหะ

[๔๒] ในสัพพสังคหะ ขันธ์ มี ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

[๔๓] อุปาทานขันธ์ มี ๕ คือ รูปูปาทาขันธ์ เวทนูปาทานขันธ์ สัญญูปาทานขันธ์ สังขารูปาทานขันธ์ และวิญญาณูปาทานขันธ์

[๔๔] อายตนะ มี ๑๒ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะ

[๔๕] ธาตุ มี ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธัมมธาตุ

[๔๖] อริยสัจ มี ๔ คือ ทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีอริยสัจ

[๔๗] ในสัพพสังคหะนี้ ธรรมทั้งหลายมี ๖๙ ด้วยอำนาจเจตสิก สุขุมรูปและนิพพาน ย่อมถึงการนับว่าเป็นธัมมายตนะ หรือธัมมธาตุ

[๔๘] มนายตนะเพียงอย่างเดียว ย่อมจำแนกออกด้วยอำนาจแห่งวิญญาณธาตุ ๗

[๔๙] ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้คือ รูป เวทนา สัญญา เจตสิกที่เหลือ และวิญญาณ เรียกว่าเบญจขันธ์

[๕๐] บัณฑิตพึงทราบว่าธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ คืออุปาทานขันธ์ ๕ นิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากนับว่าเป็นขันธ์ เพราะไม่มีความแตกต่าง

[๕๑] อายตนะมี ๑๒ โดยจำแนกทางทวารและอารมณ์ ส่วนธาตุมี ๑๘ ตามลำดับของทวาร ธาตุ และจิตที่เกิดในทวารกับอารมณ์เหล่านั้น

[๕๒] วัฏฏสงสารที่เป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่าทุกข์ ตัณหา ชื่อว่า เป็นสมุทัย นิพพาน ชื่อว่านิโรธ มรรคที่เป็นโลกุตตระชื่อว่า มรรค

[๕๓] ธรรมที่ประกอบกับกับมรรคจิตและผลจิตตุปบาท ชื่อว่า เป็นธรรมที่พ้นแล้วจากอริยสัจ ๔ สัพพสังคหะข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยประเภท ๕ อย่าง

จบปริจเฉทที่ ๗ ที่ชื่อว่าสมุจจยสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๘. อัฏฐมปริจเฉท
ปัจจยสังคหะวิภาค

[๑] สังขตธรรมและอสังขตธรรมเหล่าใด เป็นอุปการะแก่สังขตธรรมทั้งหลายเหล่าใด ด้วยปัจจยาการใดมีอยู่ บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวการจำแนกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นไว้ในปริจเฉทนี้ตามสมควร

[๒] บัณฑิตพึงทราบปัจจยสังคหะ ๒ ประเภทคือ ปฏิจจสมุปปาทนัย และปัฏฐานนัย

[๓] บรรดานัยทั้งสองนั้น ปฏิจจสมุปปาทนัยมีลักษณะเพียงแสดงอาการของการเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ส่วนปัฏฐานนัยตรัสไว้โดยแสดงการตั้งอยู่แห่งปัจจัยเฉพาะอย่าง อาจารย์ทั้งหลายย่อมอธิบายคละทั้ง ๒ นัยเข้าด้วยกัน

ปฏิจจสมุปปาทนัย

[๔] บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี

กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ทั้งหมดนี้เป็นปฏิจจสมุปปาทนัยในปริจเฉทนี้

[๕] ในปฏิจจสมุปปาทนัยนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า กาลมี ๓ องค์มี ๑๒ อาการมี ๒๐ สนธิมี ๓ สังเขปมี ๔ วัฏฏะมี ๓ และมูลมี ๒

[๖] อย่างไร ? คือ อวิชชาและสังขารเป็นอดีตกาล ชาต ชรา และมรณะเป็นอนาคตกาล ธรรม ๘ อย่างที่อยู่ท่ามกลางเป็นปัจจุบันกาล นี้คือกาล ๓

[๗] องค์ ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภวะ ชาติ และชรามรณะ

[๘] อนึ่งในปฏิจจสมุปปาทนัยนี้ คำว่า โสกะเป็นต้น เป็นการแสดงผลต่อเนื่อง

[๙] ในข้อนี้ ตัณหา อุปาทาน และภพ แสดงไว้ด้วยคำว่า อวิชชา และสังขาร ทำนองเดียวกันนี้ อวิชชาและสังขารก็แสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และ ภพ ผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น แสดงไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ เพราะเหตุนั้น

[๑๐] อาการมี ๒๐ สนธิมี ๓ และสังเขปมี ๔ อดีตเหตุมี ๕ อย่าง ผลในปัจจุบันมี ๕ อย่าง เหตุในปัจจุบันมี ๕ อย่าง ผลในอนาคตมี ๕ อย่าง

[๑๑] วัฏฏะ มี ๓ ตือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ ภพเฉพาะที่เรียกว่ากรรมภพและสังขารทั้งหลาย เป็นกรรมวัฏ ภพเฉพาะที่เรียกว่าอุปปัตติภพ และธรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นวิปากวัฏ

[๑๒] บัณฑิตพึงทราบว่า มูลมี ๒ ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาและตัณหา

[๑๓] วัฏฏสงสาร ย่อมดับเพราะการดับไปแห่งมูลเหตุเหล่านั้น และอวิชชาย่อมเพิ่มพูนแก่คนเขลา ผู้ถูกชรา มรณะและความโศกเบียดเบียนอยู่ทุกขณะ เพราะการเกิดขึ้นของอาสวะทั้งหลาย

[๑๔] ปัจจัย ๒๔ คือ เหตุปัจจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย ทั้งหมดนี้เป็นปัฏฐานนัยในปริจเฉทนี้

[๑๕] ในปัฏฐานนัยนั้น ปัจจัยมี ๖ ประเภทคือ นามาเป็นปัจจัยแก่นามมี ๖ ปัจจัย นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี ๕ ปัจจัย นามเป็นปัจจัยแก่รูปมี ๑ ปัจจัย รูปเป็นปัจจัยแก่นามมี ๑ ปัจจัย บัญญัตินามรูปเป็นปัจจัยแก่นามมี ๒ ปัจจัย นามและรูปทั้ง ๒ อย่าง เป็นปัจจัยแก่กันและกันมี ๙ ปัจจัย

[๑๖] นามเป็นปัจจัยแก่นามมี ๖ ปัจจัยคือ สภาวธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นจิตและเจตสิก ที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมทั้งหลายที่กำลังเกิดขึ้นอีก ด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ชวนจิตดวงก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ชวนจิตดวงหลังๆ ด้วยอำนาจของอาเสวนปัจจัย จิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจันยแก่กันและกัน ด้วยอำนาจของสัมปยุตตปัจจัย

[๑๗] นามเป็นปัจจัยแก่นามรูปมี ๕ ปัจจัย คือ

(๑) องค์ฌานและองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกับตน ด้วยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้น

(๒) เจตนาที่เกิดพร้อมกันเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันนั้น ด้วยอำนาจสหชาต

กรรม

(๓) เจตนาที่เกิดในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดเพราะกรรม ด้วยอำนาจของนานาขณิกกรรมปัจจัย

(๔) วิบากนามขันธ์ เป็นปัจจัยแก่นามขันธ์ที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจของวิปากปัจจัย

(๕) และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจของวิปากปัจจัย

[๑๘] นามเป็นปัจจัยแก่รูป มีอย่างเดียวคือ สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก ที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ ที่เกิดมาก่อนแล้ว ด้วยอำนาจของปัจฉาชาตปัจจัย

[๑๙] รูปเป็นปัจจัยแก่นาม มีอย่างเดียวเท่านั้น คือ วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในปวัตติกาล อารมณ์ทั้ง ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญาณวิถีจิต ด้วยอำนาจของวัตถุปุเรชาตปัจจัย

[๒๐] บัญญัติ นาม และรูปเป็นปัจจัยแก่นามเท่านั้น มี ๒ ปัจจัยคือ ด้วยอำนาจของอารัมมณปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

[๒๑] บรรดาปัจจัยทั้ง ๒ อย่างนั้น อารมณ์มี ๖ อย่างด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

[๒๒] ส่วนอุปนิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ (๑) อารัมมณูปนิสสยปัจจัย (๒) อนันนตรูปนิสสยปัจจัย (๓) ปกตูปนิสสยปัจจัย

[๒๓] บรรดาอุปนิสสยปัจจัยทั้ง ๓ อย่างนั้น อารมณ์ที่บุคคลใส่ใจเป็นพิเศษ เป็นอารัมมณูปนิสสยปัจจัย

[๒๔] สภาวธรรมคิจิต และเจตสิก ที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอย่างอื่นมาคั่น เป็นอนันตรูปนิสสยปัจจัย

[๒๕] ส่วนปกตูปนิสสยปัจจัยมีเป็นจำนวนมากเช่น ราคาทิธรรม สัทธาทิธรรม สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ ฤดู และเสนาสนะ เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ทั้งภายในและภายนอกได้ตามสมควร กรรมเป็นปัจจัยแก่วิบากทั้งหลาย

[๒๖] นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี ๙ ปัจจัยตามสมควร คือ ด้วยอำนาจของอธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

[๒๗] บรรดาปัจจัยทั้ง ๙ ปัจจัยนั้น อธิปติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารมณ์ที่บุคคลใส่ใจเป็นพิเศษ เป็นปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งอารัมมณาธิปติปัจจัย สหชาตาธิปติปัจจัย ๔ อย่าง เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจสหชาตาธิปติปัจจัย

[๒๘] สหชาตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกันด้วย

และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน, มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันและเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป, ในปฏิสนธิกาล หทัยวัตถุและวิบากนามขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกัน

[๒๙] อัญญมัญญปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน, มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน, ในปฏิสนธิกาล หทัยวัตถุและวิบากนามขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกัน

[๓๐] นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่างคือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน, มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป, วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗

[๓๑] อาหารปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ กพฬีการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้ อาหารที่เป็น

[๓๒] อินทรียปัจจัย มี ๓ อย่างคือ (๑) ปสาทรูป ๕ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๕ (๒) ชีวิตินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่อิปาทินนรูป (๓) นามอินทรีย์ เป็นปัจจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน

[๓๓] วิปปยุตตปัจจัยมี ๓ อย่างคือ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่วิบากนามขันธ์ในขณะปฏิสนธิ ธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจของสหชาตวิปปยุตตปัจจัย ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ ด้วยอำนาจปัจฉาชาตปัจจัย วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ด้วยอำนาจของวัตถุปุเรชาตปัจจัย

[๓๔] อตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยเหล่านี้มี ๕ อย่างคือ (๑) สหชาตปัจจัย (๒) ปุเรชาตปัจจัย (๓) ปัจฉาชาตปัจจัยทุกประการ (๔) กพฬีการาหารซึ่งเป็นอาหารปัจจัย (๕) รูปชีวิตินทรีย์ปัจจัย

[๓๕] ปัจจัยทั้งปวงย่อมถึงการรวมเข้าในอารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย และอัตถิปัจจัย

[๓๖] อนึ่งในปัฏฐานนัยนี้ คำว่า สหชาตรูป บัณฑิพึงทราบว่ามี ๒ อย่าง ในปัจจัยทั้งปวงด้วยประเภทของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล และด้วยประเภทของกฏัตตารูปในปฏิสนธิกาล

[๓๗] ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ ได้ตามสมควร หรือที่เป็นกาลวิมุตทั้งที่เป็นภายในและภายนอก ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ย่อมมีอยู่ ๓ อย่าง คือ บัญญัติ นาม และรูป ชื่อว่าปัจจัย ๒๔ ในคัมภีร์ปัฏฏฐานโดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้

[๓๘] บรรดาธรรมทั้ง ๓ นั้น รูปธรรม ได้แก่ รูปขันธ์นั่นเอง ธรรม ๕ อย่าง ได้แก่นามขันธ์ ๔ ที่เรียกว่าจิตเจตสิก พร้อมกับนิพพาน เรียกว่า อรูป หรือนาม

ปัญญัตติเภท

[๓๙] ส่วนธรรมที่เหลือจากนามรูปดังกล่าวมาแล้วนั้น เป็นบัญญัติ มี ๒ อย่างคือ สัททบัญญัตติ และอัตถบัญญัติ

[๔๐] อัตถบัญญัติเป็นอย่างไร ? คือ แแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นท่านเรียกชื่อโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการเปลี่ยนแปลงของมหาภูตรูปนั้นๆ บ้านรถและเกวียนเป็นต้น ท่านเรียกชื่อโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ ผู้ที่เป็นชายเป็นต้น ท่านเรียกชื่อโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยขันธ์ ๕ ทิศและกาลเวลาเป็นต้น ท่านเรียกชื่อโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยการโคจรของดวงจันทร์เป็นต้น หลุมและถ้ำเป็นต้น ท่านเรียกชื่อโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยลักษณะที่เป็นช่องว่าง กสิณนิมิตเป็นต้น ท่านเรียกชื่อโดยประการนั้นๆ โดยอาศัยมหาภูตรูปที่เป็นอารมณ์นั้น และวิธีการภาวนาเฉพาะอย่าง สิ่งที่จำแนกไว้เป็นตัวอย่างเป็นต้นนี้ แม้ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ แต่เป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เป็นเงาของปรมัตถ์ เป็นบัญญัติธรรมที่หมู่มนุษย์คิดขึ้นโดยอาศัยเทียบเคียง กล่าวคือทำสิ่งนั้นๆ ให้เป็นเหตุ โดยประการนั้นๆ แล้วจึงเรียกขานตั้งชื่อ ใช้พูดจากัน ท่านเรียกว่าบัญญัติ เพราะเป็นสภาพที่ถูกสมมติขึ้น บัญญัตินี้ชื่อว่า อัตถบัญญัติ เพราะทำให้เข้าใจสัททบัญญัติ

[๔๑] ส่วนสัททบัญญัติ เป็นบัญญัติที่ท่านแสดงโดยชื่อ คือ นาม และนามกัมมเป็นต้น สัททบัญญัติมี ๖ อย่าง คือ (๑) วิชชมานบัญญัติ (๒) อวิชชมานบัญญัติ (๓) วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ (๔) อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ (๕) วิชชมาเนนวิชมานบัญญัติ (๖) อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ

[๔๒] บรรดาสัททบัญญัติทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้น ในกาลใดบัณฑิตทั้งหลายย่อมบัญญัติรูปเวทนาเป็นต้นที่ปรากฏอยู่ด้วยปรมัตถ์ใด ในกาลนั้น บัญญัตินี้ เรียกว่า วิชชมานบัญญัติ ในกาลใดบัณฑิตทั้งหลายย่อมบัญญัติแผ่นดินและภูเขาที่ไม่ปรากฏอยู่โดยปรมัตถ์ ในกาลนั้น บัญญัตินี้ เรียกว่า อวิชชมานบัญญัติ ส่วนบัญญัติที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบด้วยการผสมบัญญัติทั้งสองอย่างเข้าด้วยกันตามลำดับเช่น ฉฬภิญญะ เป็นวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ อิตถีสัททะ เป็นอวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ จักขุวิญญาณ เป็นวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ ราชบุตร เป็นอวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ

[๔๓] อัตถบัญญัติทั้งหลายย่อมปรากฏภายหลังจากกสารเกิดขึ้นของมโนทวารวิถีจิตนั้น โดยคล้อยตามนามบัญญัติใด นามบัญญัตินั้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในลำดับความเป็นไปแห่งโสตทวารวิถี โดยคล้อยตามเสียงพูด พึงทราบว่าคือสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นข้อสังเกต

จบปริจเฉทที่ ๘ ที่ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

๙. นวมปริจเฉท
กัมมัฏฐานสังคหวิภาค

[๑] เบื้องหน้าจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวกัมมัฏฐานทั้งสองอย่าง คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ไปตามลำดับ

สมถกัมมัฏฐาน

[๒] บรรรดากัมมัฏฐานทั้งสองนั้น เบื้องต้น สมถกัมมัฏฐานสังคหะมี ๗ หมวดคือ (๑) กสิณ ๑๐ (๒) อสุภะ ๑๐ (๓) อนุสติ ๑๐ (๔) อัปปมัญญา ๔ (๕) สัญญา๑ (๖) ววัตถาน ๑ (๗) อารุปปะ ๔

จริตเภทะ

[๓] จริตสังคหะมี ๖ อย่าง คือ ราคจริต โทสจริต โมหจริต สัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต

ภาวนาเภทะ

[๔] ภาวนามี ๓ อย่างคือ ปริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปปนาภาวนา

นิมิตตเภทะ

[๕] บัณฑิตพึงทราบนิมิต ๓ อย่างคือ ปริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต

[๖] กสิณ ๑๐ เป็นอย่างไร ? คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ และอาโลกกสิณ เหล่านี้ชื่อว่า กสิณ ๑๐

[๗] อสุภกัมมัฏฐานะ ๑๐ คือ อุทธุมาตกอสุภะ วินีลกอสุภะ วิปุพพกอสุภะ วิจฉิททกอสุภะ วิกขายิตกอสุภะ หตวิกขิตตกอสุภะ โลหิตกอสุภะ ปุฬุวกอสุภะ และอัฏฐิกอสุภะ

[๘] อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ คือ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสติ เทวตานุสสติ อุปสมานุสสติ มรณานุสสติ กายคตานุสสติ และอานาปานสติ

[๙] อัปปมัญญาที่เรียกว่าพรหมวิหารมี ๔ อย่าง คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา

[๑๐] สัญญา ๑ คือ อาหาเรปฏิกูลสัญญา

[๑๑] ววัตถาน ๑ คือ จตุธาตุววัตถาน

[๑๒] อารุปปะ ๔ มีอากาสานัญจายตนะเป็นต้น ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ กัมมัฏฐาน ๔๐ ย่อมมีอยู่ในสมถนิทเทสโดยประการทั้งปวง

สัปปายเภทะ

[๑๓] อนึ่ง บรรดาจริตทั้งหลาย อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ และการกำหนดส่วนต่างๆ ที่เรียกว่ากายคตาสติ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีราคจริต

[๑๔] อัปปมัญญา ๔ และกสิณ ๔ มีนีลกสิณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจริต

[๑๕] อานาปานสติเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริตและผู้มีวิตกจริต

[๑๖] อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสติเป็นต้นเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีสัทธ่จริต

[๑๗] มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และธาตุววัตถาน เป็นสัปปปายะแก่บุคคลผู้มีพุทธิจริต

[๑๘] ส่วนกัมมัฏฐานอื่นทั้งหมด เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีจริตทั้งปวง แม้ในบรรดากัมมัฏฐานดังกล่าวนั้น กสิณกัมมัฏฐานวงใหญ่ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต แต่กสิณกัมมัฏฐานวงเล็กเป็นสัปปายะแกก่บุคคลผู้มีวิตกจริต

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกสัปปายะในปริจเฉทนี้

ภาวนาเภทะ

[๑๙] บรรดาภาวนาทั้งหลาย ปริกรรมภาวนาย่อมปรากฏในกัมมัฏฐานทุกประเภท อุปจารภาวนาเท่านั้น ย่อมปรากฏในกัมมัฏฐาน ๑๐ คือ อนุสสติ ๘ มีพุทธานุสสติเป็นต้น และอาหาเรปฏิกูลสัญญาและธาตุววัตถาน แต่อัปปนาภาวนาย่อมไม่ปรากฏในกัมมัฏฐาน ๑๐ เหล่านี้

[๒๐] ส่วนในกัมมัฏฐานเหล่าอื่น ๓๐ นั้น อัปปนาภาวนาย่อมปรากฏได้

[๒๑] บรรดากัมมัฏฐานเหล่านั้น กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ ๑ ย่อมก่อให้เกิดฌานได้ทั้ง ๕

[๒๒] อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ และกายคตาสติกัมมัฏฐาน ๑ ย่อมยังปฐมฌานเท่านั้นให้เกิด

[๒๓] อัปปมัญญากัมมัฏฐาน ๓ มีเมตตากัมมัฏฐานเป็นต้น ย่อมยังฌานทั้ง ๔ ให้เกิดได้

[๒๔] อุเบกขาพรหมวิหาร ย่อมยังฌานที่ ๕ ให้เกิด สรูปว่า กัมมัฏฐาน ๒๖ ย่อมยังรูปาวจรฌานให้เกิดได้ ด้วยประการฉะนี้

[๒๕] อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดอรูปฌาน ๔

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกภาวนาในปริจเฉทนี้

โคจรเภทะ

[๒๖] บรรดานิมิตทั้งหลาย ปริกัมมนิมิต และอุคคหนิมิต ย่อมปรากฏในกัมมัฏฐานทั้งปวง โดยปริยายตามความเหมะสม

[๒๗] ส่วนปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏในกสิณ อสุภะ โกฏฐาสะ และอานาปานสติ ความจริง อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิย่อมปรากฏในกัมมัฏฐานเหล่านั้น โดยมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์

[๒๘] อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิย่อมเกิดขึ้นได้อย่างไร ? คือ เมื่อโยคาวจรเริ่มปฏิบัติย่อมยึดถือเอานิมิตในวงกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์ อารมณ์นั้น เรียกว่า ปริกัมมนิมิต ภาวนานั้น ย่อมเรียกว่า ปริกกัมมภาวนา

[๒๙] แต่ว่าเมื่อใด ปริกัมมนิมิตนั้นถูกจิตไว้แล้วด้วยดี มาสู่คลองแห่วมโนทวารเหมือนเห็นด้วยตาเปล่า เมื่อนั้น อารมณ์นั้ เรียกว่าอุคคหนิมิต การภาวนานั้นย่อมตั้งมั่น

[๓๐] อนึ่ง ลำดับต่อจากการเกิดขึ้นแห่งอุคคหนิมิตนั้น เมื่อโยคาวจรนั้นมีจิตมั่นคงเช่นนั้นแล้ว ยังเพียรเจริญภาวนาเสมอในอุคคหนิมิตนั้นด้วยปปริกัมมสมาธินั้น เมื่อใดอารมณ์ที่สำเร็จแต่การเจริญภาวนา ซึ่งคล้ายคลึงกับอุคคหนิมิตนั้น พ้นแล้วจากความเป็นสภาวธรรม เป็นอารมณ์ที่เรียกว่า บัญญัติ ย่อมตั้งมั่นและแน่วแน่อยู่ในจิต เมื่อนั้น ท่านเรียกปฏิภาคนิมิตอารมณ์นั้น ว่าเกิดขึ้นพร้อมแล้ว

[๓๑] แต่นั้นไป อุปจารภาวนาที่เรียกว่า กามาวจรสมาธิ ซึ่งกำจัดนิวรณ์ได้แล้ว ย่อมเป็นอันชื่อว่าสำเร็จแล้ว

[๓๒] จากนั้น เมื่อโยคาวจรนั้น เสพคุ้นกับปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ ด้วยอุปจารสมาธิ รูปาวจรปฐมฌานจิต ย่อมเป็นเหมือนชำแรกเข้าไปในอารมณ์

[๓๓] จากนั้น เมื่อโยคาวจรฝึกฝนทำปฐมฌานนั้นให้ชำนาญด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ ชำนาญในการพิจารณา ชำนาญในการเข้า ชำนาญในการตั้งมั่น ชำนาญในการออก และชำนาญในการทบทวน เมื่อเพียรตั้งมั่นเพื่อละองค์ฌานที่หยาบมีวิตกเป็นต้น ลำทำองค์ฌานที่ละเอียดกว่ามีจจิจารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ทุติยฌานเป็นต้นย่อมสำเร็จตามสมควรโดยลำดับ

[๓๔] ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏในกัมมัฏฐาน ๒๒ อย่าง มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างนี้แล

[๓๕] ส่วนว่า บรรดากัมมัฏฐานอื่นๆ อัปปมัญญากัมมัฏฐาน ย่อมปรากฏในอารมณ์ที่เป็นสัตวบัญญัติ

[๓๖] เมื่อโยคาวจรทำปริกรรมโดยปรารภอากาศกสิณที่ได้มาแล้ว โดยละทิ้งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลายเว้นอากาศกสิณ ด้วยการกำหนดภาวนาว่า อากาสำ อนนฺตำ (อากาศไม่มีที่สุด) อรูปฌานที่ ๑ ย่อมสำเร็จ

[๓๗] เมื่อโยคาวจร ทำบริกรรมโดยปรารภปฐมารุปปวิญญาณนั้น ด้วยการกำหนดภาวนาว่า วิญฺญาณํ อนนฺตํ (วิญญาณไม่มีที่สุด) อรูปฌานที่ ๒ ย่อมสำเร็จ

[๓๘] เมื่อโยคาวจรทำบริกรรมโดยปรารภความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะ ซึ่งเป็นอรูปฌานที่ ๑ นั้นด้วยการกำหนดภาวนาว่า นตฺถิ กิญฺจิปิ (ไม่มีอะไรแม้สักหน่อยหนึ่ง) อรูปฌานที่ ๓ ย่อมสำเร็จ

[๓๙] เมื่อโยคาวจรทำบริกรรมโดยปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งเป็นอรูปฌานที่ ๓ นั้นด้วยการกำหนดภาวนาว่า สนฺตํ ปณีตํ (นี่สงบ นี่ประณีต) อรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จ

[๔๐] บรรดากัมมัฏฐาน ๑๐ ที่เหลือ เมื่อโยคาวจรทำบริกรรมโดยปรารภพุทธคุณเป็นต้นเป็นอารมณ์แล้ว เมื่อนิมิตนั้นตั้งมั่นในอารมณ์ดีแล้วนั้น บริกรรมย่อมตั้งมั่นในนิมิตนั้น อุปจารสมาธิย่อมปรากฏ

[๔๑] อนึ่ง รูปาวจรปัญจมฌานที่เป็นไปด้วยอำนาจของอภิญญา ย่อมปรากฏในอารมณ์ทั้งหลายเป็นต้นตามความเหมาะสม แก่โยคาวจรปุ้ออกจากปัญจมฌานซึ่งเป็นบาทแห่งอภิญญา แล้วพิจารณาอารมณ์ที่ควรอธิษฐานเป็นต้น แล้วทำบริกรรมต่อไป

[๔๒] อนึ่งสภาวธรรมที่ชื่อว่าอภิญญา มี ๕ อย่าง คือ อิทธิวิธะ ทิพยโสต ปรจิตตวิชานนะ ปุพเพนิวาสานุสสติ และทิพพจักขุ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกอารมณ์ในปริจเฉทนี้

จบสมถกัมมัฏฐานนัย

วิปัสสนากัมมัฏฐานวิสุทธิเภท

[๔๓] อนึ่งในวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีวิสุทธิสังคหะ ๗ อย่างคือ สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรวิสุทธิ มัคคามัคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ

[๔๔] ลักษณะ มี ๓ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

[๔๕] อนุปัสสนา มี ๓ อย่างคือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

[๔๖] วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ อาทีนวญาณ นิพพีทาญาณ มุจจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ

[๔๗] วิโมกข์มี ๓ อย่างคือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์

[๔๘] บัณฑิตพึงทราบว่า ปฏิปทาให้ถึงวิโมกข์มี ๓ คือ สุญญตานุปัสสนา อนอมิตตานุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา

[๔๙] ในวิปัสสนาญาณ มีวิสุทธิ ๗ ได้อย่างไร ? คือ สีลวิสุทธิ์ ๔ อย่างคือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทรียสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสิตศีล ชื่อว่า สีลวิสุทธิ

[๕๐] สมาธิ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ

[๕๑] การกำหนดรู้นามและรูปโดยประเภทแห่งลักษณะ รส ปัจจุปปัฏฐาน และปทัฏฐาน ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ

[๕๒] การกำหนดรูปปัจจัยของนามและรูปเหล่านั้น ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

[๕๓] จากนั้น เมื่อโยคาวรพิจารณาไตรลักษณ์โดดยเนื่องด้วยระยะเวลา โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ หรือโดยเนื่องด้วยขณะ ด้วยสัมมสนญาณว่า ชื่อว่าไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาพน่าสพึงกลัว และชื่อว่า อนัตตาเพราะมีสภาพที่ปราศจากแก่นสาร โยย่อเข้าเป็นกลุ่ม เริ่มจากนัยแห่งขีนธ์เป็นต้นในบรรดาสังขารในภูมิ ๓ กับปัจจัยที่กำหนดมาแล้วอย่างนั้น อันจำแนกเป็นประเภทมีอดีตเป็นต้น เมื่อเมื่อพิจารณาเห็นความเกิดดับ ด้วยอุทยัพพยญาณโดยเนื่องด้วยปัจจัย และโดยเนื่องด้วยขณะในสังขารที่เกิดในภูมิ ๓ นั้น การกำหนดรู้ลักษณะของทางและมิใช่ทางด้วยอำนาจของการหมายรู้อุปสัตธรรมคือวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นอาทิว่า แสงสว่าง ปีติ ปัสสัทธิ อธิโมกข์ ปัคคหะ สุข ญาณ อุปัฏฐาน อุเบกขา และนิกันติ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

[๕๔] เมื่อโยคาวจรนั้น กำหนดรู้อย่างนั้นและพ้นจากอุปกิเลส ๑๐ มาแล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ดำเนินไปด้วยวิปัสสนาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย วิปัสสนาญาณ ๙ เริ่มจากอุทยัพพยญาณจนถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

[๕๕] เมื่อโยคาวจรปฏิบัติอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาจิต ๒-๓ ขณะอาศัยความแก่รอบของวิปัสสนาญาณ ย่อมเป็นไปโดยชื่อว่า ปริกรรมจิต อุปจารจิต และอนุโลมจิตต่อเนื่องจากมโนทวาราวัชชนจิต ที่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ ในขณะที่ควรจะกล่าวว่า บัดนี้ อัปปนาสมาธิจักเกิดขึ้นแล้ว โดยปรารภลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์

[๕๖] สังขารุเปกขาญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

[๕๗] ถัดจากนั้นไป โคตรภูจิตย่อมยึดน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ข้ามพ้นความเป็นปุถุชน เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล

[๕๘] ต่อจากโคตรภูจิตนั้นมรรคจิตย่อมทำหน้าที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทัยสัจ กระทำนิโรธสัจให้แจ้ง ย่อมก้าวเข้าสู่อัปปนาวิถีด้วยอำนาจแห่งมรรคภาวนา

[๕๙] ต่อจากมรรคจิตไป ผลจิต ๑๒-๓ ขณะย่อมเกิดขึ้น ต่อจากนั้นย่อมตกภวังค์ไป แล้วปัจจเวกขณญาณย่อมตัดกระแสภวังค์อีกครั้งหนึ่งแล้วย่อมดำเนินไป

[๖๐] บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน และบางท่านก็พิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ตนยังละไม่ได้ ก็มีอยู่บ้าง มรรค ๔ ที่โยคาวจรเจริญมาตามลำดับของวิสุทธิ ๖ อย่าง นี้เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิสุทธิ ๗ ในปริจเฉทนี้

วิโมกขเภทะ

[๖๑] บรรดาวิปัสสนา มรรค และผลเหล่านั้น อนัตตานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า สุญญตานุปัสสนา อันละอัตตาภินิเวสะ

[๖๒] อนิจจานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า อนิมิตตานุปัสสนา อันละวิปัลลาสนิมิต

[๖๓] ทุกขานุปัสสนาเป็นหนทางสู่วิโมกข์ที่เรียกว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา อันละตัณหาซึ่งเป็นความต้องการ

[๖๔] เพราะเหตุนั้น ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า สุญญตวิโมกข์

[๖๕] ถ้าโยคาวจรพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์

[๖๖] ถ้าโยคาวจรพิจารณาพิจารณาโดยความเป็นทุกข์ ก็เป็นมรรคที่เรียกว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะเหตุนั้น มรรคจึงมีชื่อ ๓ อย่างด้วยอำนาจของการเข้าถึงวิปัสสนา ทำนองเดียวกันผลจิต ในมรรควิถีย่อมมีชื่ออย่างนั้นๆ ด้วยอำนาจการเข้าถึงมรรค

[๖๗] ส่วนในผลสมาบัติวิถี ท่านเรียกผลที่เกิดขึ้นตามมรรคของตนๆ แก่ผู้รู้แจ้งตามนัยที่กล่าวมาแล้วว่า สุญยตาวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจการเข้าถึงวิปัสสนา ส่วนชื่อทั้ง ๓ ย่อมเหมือนกันทั้งมรรคและผลในมรรควิถีและผลสมาบัติวิถีทุกแห่ง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์และสภาวของตนๆ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกวิโมกข์ในปริจเฉทนี้

ปุคคลเภทะ

[๖๘] อนึ่งบรรดามรรคและผลเหล่านี้ บุคคลผู้เจริญโสดาปัตติมรรคแล้ว ย่อมละการไปสู่อบายได้แล้วด้วยการกำจัดทิฏฐิและวิจิกิจฉา ชื่อว่าพระโสดาบัน ผู้มีการเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก

[๖๙] ผู้เจริญสกทาคามิมรรค ย่อมได้ชื่อว่า พระสกทาคามี เพราะเป็นผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว เพราะท่านทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง

[๗๐] ผู้เจริญอนาคามิมรรค ชื่อว่า พระอนาคามี คือผู้ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก เพราะท่านละกามราคะและพยาบาทได้แล้วโดยสิ้นเชิง

[๗๑] ผู้เจริญอรหัตตมรรค ชื่อว่าพระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นกิเลส ผู้เป็นทักขิเณยยบุคคล ผู้เลิศในโลก เพราะท่านละกิเลสได้โดยไม่มีส่วนเหลือ

ทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกบุคคลในปริจเฉทนี้

สมาบัติเภทะ

[๗๒] อนึ่งในการจำแนกโดยสมาบัตินี้ ในผลสมาบัติวิถี ผลสมาบัติย่อมทั่วไปแก่อริยผลบุคคลแม้ทั้งหมด ด้วยอำนาจแห่งผลของตน ๆ

[๗๓] ส่วนว่า ในการเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมมีแก่พระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้น ในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น ท่านต้องเข้ามหัคคตสมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้นไปตามลำดับ เมื่อออกจากฌานแล้ว พิจารณาสังขารที่เป็นไปในสมาบัตินั้น ในเวลานั้น ๆ ดำเนินไปจนถึงอากิญจัญญายตนฌาน ถัดจากนั้น จึงกระทำบุพพกิจมีการอธิษฐานเป็นต้น แล้วเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ภายหลังจากอัปปนาชวนจิตคือเนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๒ ขณะดับลงแล้ว กระแสจิตย่อมจับลง ถัดจากนั้น จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้เข้าถึงนิโรธสมาบัติ

[๗๔] ส่วนในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ อนาคามิผลจิตของพระอนาคามี หรืออรหัตตผลจิตของพระอรหันต์ ย่อมเกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น แล้วลงภวังค์ไป จากนั้น ปัจจเวกขณญาณย่อมเกิดขึ้นทั้งหมดนี้เป็นการจำแนกสมาบัติในปริเฉทนี้

จบวิปัสสนากัมมัฏฐานนัย

อุยโยชนคาถา

[๗๕] ภิกษุผู้ปราถนารสแห่งการปฏิบัติ ที่น่ายินดีในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่าง อันประเสริฐดังพรรณนามานี้แล

จบปริจเฉทที่ ๙

ที่ชื่อว่า กัมมัฏฐานสังคหวิภาคในอภิธัมมัตถสังคหะ ด้วยประการฉะนี้

นิคมคาถา

ปกรณ์ใดอันอุบาสกผู้มีชื่อว่านัมพะ ผู้สง่างามด้วยจารีตศีล ผู้เกิดในตระกูลใหญ่ เจริญยิ่งด้วยศรัทธา และรุ่งเรืองด้วยบริสุทธิคุณ ปรารถนาความอนุเคราะห์แก่ผู้อื่น ได้อาราธนาแล้ว ด้วยบุญอันไพบูลย์นั้น ขอภิกษุทั้งหลาย ผู้สง่างามด้วยคุณธรรมอันหมดจดด้วยปัญญา มีหิริ จงมาระลึกถึงมูลโสมวิหาร ซึ่งเจริญรุ่งเรืองอย่างยิ่ง อันเป็นที่อยู่ของภิกษุผู้มีบุญตราบสิ้นสุดจตุรยุค เพื่อความเป็นสิริมงคล ความงอกงามแห่งบุญอันไพศาล

จบอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รจนาไว้แล้ว

ว่าโดยคันถะปกรณ์ที่มีความยาว ๘๕๐ คันถะจบบริบูรณ์แล้ว

จบอภิธัมมัตถสังคหะ

*****